

BESPILOTNE LETELICE I PRAVO ORUŽANIH SUKOBA

DRONES AND INTERNATIONAL LAW OF ARMED CONFLICT

Boris Krivokapić

Poslovni i pravni fakultet Univerziteta "Union – Nikola Tesla", Beograd, Srbija

©MESTE

JEL kategorija rada: **K33**

Apstrakt

Rad se bavi nizom važnih pitanja, vezanih za upotrebu borbenih dronova, koja su važna i sa praktičnog i sa teorijskog stanovišta. Pisac prvo daje pojam i osnovne karakteristike tih letelica, a zatim ukazuje na argumente koji se ističu u njihovu korist, ali i na ozbiljne prigovore, kao što su oni u vezi sa načinom odabira mete, nedoslednošću poštovanja utvrđenih okvira, velikim udelom uzgrednih civilnih žrtava (kolateralna šteta) itd. U centralnom delu rada data je analiza napada dronovima u svetlu međunarodnog prava. Posebno su obrađeni: napadi u stranim državama (koji su, ako se vrše bez poziva ili dozvole teritorijalne države zapravo vid agresije), napadi dronovima i ljudska prava, napadi dronovima kao ciljana ubistva, problem nečasnosti, napadi na civile, status borca, pravni status operatera dronova. Autor zaključuje da dronovi iz mnogo razloga nisu obično oružje, te da bi njihov status što pre trebalo kodifikovati međunarodnim pravom, kao i da bi što pre trebalo pristupiti zaključenju univerzalnog međunarodnog sporazuma kojim bi se obezbedila zabrana širenja (proliferacije) borbenih dronova. Na kraju rada autor primećuje da se problemi vezani za dronove koriste i za pokušaje tihe, ali zato važne revizije međunarodnog prava, tj. za korake koji bi, ako bi uspeali da se ostvare, značili vraćanje na staro, na svet u kojem velike sile imaju mnogo više određene ruke nego danas.

Ključne reči: Dronovi, Oružani sukobi, Ciljana ubistva, Međunarodno prvo

Abstract

The paper addresses a number of important issues related to the use of combat drones, which are important from both a practical and theoretical point of view. The writer first gives the concept and basic characteristics of these aircrafts and then points to the arguments that stand out in their favor, but also to serious objections, such as those regarding the method of target selection, inconsistency in respecting established frameworks, the high proportion of incidental civilian casualties (collateral damage) etc. The central part of the paper provides an analysis of drone attacks in the light of international law.

Specifically, it deals with: attacks in foreign countries (which, if called without the permission of a territorial state are actually aggression), drone attacks and human rights, drone attacks as targeted killings, dishonesty issues, attacks on

Adresa autora:

Boris Krivokapić

[✉ krivokapicboris@yahoo.com](mailto:krivokapicboris@yahoo.com)

civilians, combatant status, legal status of drone operators. The author concludes that drones, for many reasons, are not ordinary weapons, and that their status should be codified as soon as possible by international law, and that a universal international agreement should be reached as soon as possible to ensure the prohibition of the proliferation of combat drones. In conclusion, the author notes that drone problems are also used to attempt silent but important revisions of international law for steps that, if they were to succeed, would mean a return to the old world, where great powers have far more definite hands than they do today.

Keywords: Drones, Armed Conflicts, Targeted Killings, International Law

1 POJAM BESPILOTNIH LETELICA

Sve veću primenu u vojne svrhe imaju bespilotne letelice, poznate i kao dronovi (od engl. *drone* - "zujalica"). To su vazduhoplovi bez ljudske posade kojima se upravlja iz daljine, a koji mogu da ostanu u vazduhu i više od jednog dana. U prvo vreme korišćene su za izviđanje i osmatranje, ali ubrzo su se pojavili i one naoružane navođenim projektilima i stoga poznate kao borbeni dronovi.

Strani koja ih koristi dronovi pružaju mnoštvo prednosti. Omogućavaju da se uspešno izvrše razni zadaci (izviđanje, nadgledanje, raketiranje, bombardovanje itd.) u najrazličitijim, uslovima. Pri tome zbog video nadzora i mogućnosti preduzimanja akcija u realnom vremenu, sve se odvija kao da su operateri letelica fizički prisutni na licu mesta. Štaviše, oni imaju bolji uvid u situaciju nego što bi ga imali da su na terenu, zato što prostor posmatraju i snimaju sa visine. Sa druge strane, dok standardni avioni i helikopteri posle nekog vremena moraju da se vrate u bazu (zato što ostaju bez goriva, ali i zbog premora posade) bespilotne letelice već sada mogu da bez prekida budu u vazduhu 2 dana, a smena njihovih pilota i operatera obavlja se tako što umesto onih kojima je isteklo radno vreme, komande preuzimaju njihove odmorne kolege.

Posebna prednost dronova je što se pri izvršenju zadatka ne izlažu opasnosti životi sopstvenih boraca, a naročito pilota. To je za svaku stranu u sukobu od ogromnog značaja, kako zbog stanja morala u jedinicama, tako i zbog činjenice da je broj pilota ograničen, a da obuka novih pilota dugo traje i mnogo košta. Uz to, ako protivnik obori bespilotnu letelicu, ne može da zarobi člana posade i da ga muči da bi od njega saznao poverljive informacije, da ga koristi da bi ucenjivao njegovu vladu i slično. Borbene bespilotne

letelece su i znatno jeftinije od klasičnih vojnih aviona tako da se za cenu jednog aviona sa ljudskom posadom može dobiti desetak dronova i istovremeno ima za posledicu da je u slučaju obaranja šteta neuporedivo manja.

Bespilotne letelice imaju i određene taktičke prednosti – zbog mnogo težeg uočavanja od strane protivvazdušne odbrane, itd., u mnogim slučajevima predstavljaju najpogodnije rešenje za izvršenje borbenog zadatka. Često puta protivnik uopšte nije svestan prisustva drona sve do samog njegovog napada, a tada je već kasno da se bilo šta preduzme.

U naše vreme dronove koriste neke zemlje prevashodno za uništavanje lica koja su osumnjičena da su teroristi.¹ To je vid tzv. ciljanih ubistva, koja, premda nisu izričito regulisana međunarodnim pravom, kose se sa mnogim osnovnim principima ratnog i humanitarnog prava, međunarodnog prava ljudskih prava, pa i međunarodnog prava uopšte (Krivokapić, 2017, str. 731-737). Ostavljajući po strani likvidiranje određenih lica bespilotnim letelicama u miru, ovde nas prvenstveno zanima takva praksa u oružanom sukobu.

Sve je širi krug armija koje koriste ove letelice, a takođe i brojnost letelica u njihovom posedu. Smatra se da skoro 100 država ima vojne dronove, a da je ukupan broj bespilotnih letelica dostigao 30.000 (Strobel, 2019). Prema nekim procenama, sada borbene dronove imaju: SAD više od 1.000, Kina 68, Rusija 48, Indija 34, itd. SAD planiraju da već 2028. poseduju 43.001 lakih dronova za osmatranje, što bi bilo više nego sve druge zemlje sveta zajedno (Sabbagh, 2019). Imajući to u vidu, nema sumnje da će se učešće dronova u oružanim sukobima stalno povećavati i dobijati na intenzitetu.

¹ Prvi američki napad dronom bio je u Jemenu 2001.

U literaturi, ali i na širem planu, već godinama se vodi diskusija za i protiv upotrebe borbenih dronova. Jedan autor je primetio da nijedno oružje nije izazvalo tako žučnu debatu, suprotstavljanje i spekulacije, još od nuklearnih kontroverzi 80-ih godina prošlog veka (Lee, 2013, p. 21).

2 ARGUMENTI U PRILOG KORIŠĆENJA BORBENIH DRONOVA

Oni koji tvrde da je upotreba borbenih dronova dopuštena, skreću pažnju na prednosti koje priža ta tehnologija. Naročito ističu da su dronovi idealno sredstvo za slamanje otpora neprijatelja, sa što manje nepotrebnih žrtava među sopstvenim borcima, ali i u redovima protivnika, a posebno među protivničkim civilima. Drugim rečima da dronovi humanizuju rat zato što "smanjuju rizike za naše vojnike i njihove civile", zato što je u poređenju sa alternativnim rešenjem – vazдушnim napadima klasičnim vojnim avionima sa ljudskom posadom - kolateralna šteta mnogo manja (Williams, 2013; Palma, 2015, 511-528). Neki idu tako tako daleko da tvrde da se zbog toga u slučaju upotrebe borbenih dronova radi o najhumanijem obliku ratovanja u čitavoj istoriji (Lewis, 2013).

Tome se dodaje da te letelice čine rat jeftinijim i jednostavnijim, ali istovremeno i efikasnijim, tako što prevazilaze ljudske mogućnosti; da su zamenjive i da njihovo obaranje ima znatno manje političke posledice od obaranja konvencionalnog aviona sa pilotom; da je upotreba dronova ne samo zakonita, već i etička i mudra; da čak i ako su sa stanovišta prava dronovi nezakoniti, "legalnost" nije isto što i moralnost i zdrav razum; itd. (Brooks R. 2013, p. 25; Keene Sh. D. 2015, pp. 34-35).

Jedan od omiljenih argumenata pobornika upotrebe borbenih dronova jeste da se tako obezglavljuju terorističke organizacije, sprečavaju koordinisane akcije terorista, uskraćuju mogućnosti terorista za vojnu obuku; da su napadi dronovima najbolje rešenje u sukobima sa raznim transnacionalnim terorističkim organizacijama, protiv kojih nisu podesne klasične vojne operacije velikih razmera; itd. (Anderson. 2009, pp. 7, 36; Plaw, Fricker, Williams, 2011, pp. 51-69; Jang, 2013, pp. 1-42; Jordán, 2014, pp. 4-29).

Kao odgovor na proteste javnosti zbog civilnih žrtava, navodi se da međunarodno ratno i humanitarno pravo štiti civile, ali da ono takođe lišava zaštite civile koji neposredno učestvuju u neprijateljstvima; da su sada dronovi mnogo precizniji i sve ređe pogađaju nevine; da se napadi obično zabranjuju ako se zaključi da će u većem broju stradati civili; itd. (Plaw, Fricker, Williams, 2011, pp. 51-69; Cole, 2012, p. 20; Schmitt, 2012, p. 618). Ima i onih koji ukazuju da je u slučaju upotrebe borbenih dronova u pitanju samo nova tehnika a ne suština; da civili stradaju i od drugih oružja; da nisu dronovi ti koji ubijaju civile već je to sam rat; da su ubistva dronovima daleko humanija od drugih opcija (neki idu tako daleko da pitaju da li bi se ljudi u SAD, Avganistanu i Pakistanu osećali bolje, kada bi umesto da ih likvidira dron, teroriste ubijali pripadnici specijalnih jedinica i to nožem, tako da krv i delovi mozga lete na sve strane) itd. (Etzioni, 2013, p. 11; Brooks, 2013, p. 2; Gross, 2015, p. 72.).

3 ARGUMENTI PROTIV BORBENIH DRONOVA

Argumenti onih koji su protiv borbenih dronova delom se oslanjaju na logičke, pravne i moralne probleme, a delom na ono što nudi praksa (Mayer, 2009; O'Connell, 2010, pp. 1-26; Vogel, 2010, pp. 101-138; Asaro, 2012, pp. 687-709; Birch, Lee, Pierscionek, 2012; International Human Rights and Conflict Resolution Clinic, 2012; Lewis, 2012, pp. 293-314; Rushforth, 2012, pp. 623-656; Sauer, Schörnig, 2012, pp. 363-380; Aaronson, Johnson, 2013; Amnesty International 2013; Boyle, 2013, pp. 1-29; Etzioni, 2013, pp. 1-13; Freiburger, 2013; International Crisis Group, 2013; Lewis, Crawford, 2013, pp. 1127-1166; Shaw, 2013, pp. 1-24; Rudolf, 2014, pp. 36-40; Suhrke, 2014, pp. 185-198; Cohn, 2015; Cortright, Fairhurst, 2015; Crawford, 2015, pp. 39-49; *Study on Armed Unmanned Aerial Vehicles*, 2015; Drone Campaign Network, 2016; Sauer, 2016; Van der Linden, 2016, pp. 331-358; Acheson, Bolton, Minor, Pytlak, 2017; Amoroso, 2017, pp. 5-31; *Out of the Shadows*, 2017; Sanger, 2017, pp. 61-78; Dos Reis Peron, De Brito, 2018, pp. 53-71; Greenwood, McCormack, 2018; Drone Wars UK, 2019; Jevglevskaja, Galliot, 2019, pp. 33-65).

3.1 Prethodna pitanja

Najveći deo onoga što se tiče akcija koje se vrše borbenim dronovima (razlog odabira konkretne mete, stepen kontrole akcije, stvarni rezultati itd.) potpuno je nepoznato javnosti. To je i razumljivo, pošto su u pitanju poverljive stvari. Međutim, time se istovremeno otvara skoro neograničeni prostor za razne zloupotrebe.

Ovde nas posebno zanima činjenica da se preko sredstava masovnog informisanja uglavnom saznaju samo one činjenice koje saopšte nadležne državne službe. Dakle, kada operišemo brojem napada, brojem ukupnih žrtava, brojem stradalih civila itd. mi zapravo imamo samo ono što je propustila cenzura. Drugim rečima, možemo biti sigurni da je zapravo i napada dronovima i njihovih civilnih žrtava mnogo više nego što to pokazuju zvanične statistike (Elliott, 2012; Friedersdorf, 2012; Human Rights Clinic, 2012; International Human Rights and Conflict Resolution Clinic, 2012, p. vi; Currier, 2013; Reprieve, 2016).

Uostalom, ako uzmemo za primer SAD, koje su svetski lider u upotrebi borbenih dronova, i uporedimo zvanične podatke vlade te zemlje o broju slučajno stradalih civila, s informacijama koje su istraživanjima na terenu prikupile nevladine organizacije i drugi nezavisni izvori, primetićemo da su u zvaničnim izveštajima cifre umanjene po nekoliko puta.

Tako npr. prema izveštaju vlade SAD u napadima dronovima u Pakistanu 2004-2011. stradalo je 2.050 ljudi, od kojih su svi osim oko 50 njih bili borci, što znači legitimni ciljevi. Međutim, Biro za istraživačko novinarstvo u odnosu na istu situaciju ima podatke o najmanje 2.347 ubijenih od kojih su najmanje 392 bili civili, od čega 175 deca. To znači da je u poređenju sa onim što je saopštila vlada ukupan broj ubijenih veći za skoro 13%, a broj stradalih civila veći čak 7-8 puta! Prema Izveštaju Ministarstva odbrane SAD, u svim vazдушnim napadima vojske SAD (dakle, ne samo od dronova) u 2018. ubijeno je 113 i ranjeno 54 civila, dok su po podacima Biroa za istraživačko novinarstvo u toj godini američki dronovi samo u Avganistanu, Jemenu, Pakistanu i Somaliji ubili 102-189 (od toga 15-52 dece) i ranili 127-191 civila. Izveštaj Klinike za ljudska prava Pravnog fakulteta Univerziteta Kolumbija konstatuje da je vlada SAD od 2002. priznala samo 153 napada

dronovima, što je tek 20% od stvarnog stanja (više od 700 napada) te da je za period 2009-2016. priznala manje od 120 civilnih žrtava u Pakistanu, Somaliji i Jemenu, dok su istraživanja nezavisnih organizacija pokazala da je civilnih žrtava bilo oko 400 (Woods, 2011; Purkiss, Serle, 2017; Serle, Purkiss, 2017; *Out of the Shadows* 2017, p. 3).

3.2 Odabir mete

Prvi problem u vezi sa ovim pitanjem je ko, na osnovu kojih kriterijuma i dokaza, po kojoj proceduri i sa kojim stepenom lične odgovornosti odlučuje da odnosna lica moraju da umru (stavlja ih na listu za odstrel). On se, međutim, svodi na dopuštenost ciljanih ubistava i izvan je okvira teme kojom se bavimo.

Ovde nas prevashodno zanima kako oni koji neposredno sprovode naređenje o likvidaciji nekog lica identifikuju metu na terenu, tj. kako mogu biti sigurni da su pred njima teroristi odn. neprijateljski borci?

Na to bi se lako moglo odgovoriti da operateri dronova prate i (preko agenata na terenu, preko programa za prepoznavanje crta lica itd.) identifikuju onoga ko treba da bude likvidiran, zatim procenjuju stepen opasnosti po druga lica (ona koja se slučajno nalaze u blizini) i tek tada vrše napad. Podrazumeva se da se napad odlaže u slučaju sumnje u pogledu identiteta mete odn. ako postoji jasan rizik da će u napadu stradati i nevini. To je ono kako bi trebalo da bude. Međutim, praksa pokazuje da u mnogim slučajevima nije tako.

I pored svih obaveštajnih radnji, priprema, provera, identifikacija, video nadzora nad kritičnim mestom tokom čitave akcije itd. događa se da projektili ispaljeni sa drona greškom ubiju saveznike (američki dron je 2011. ubio najmanje 25 vojnika savezničkog Pakistana) pa čak i sopstvene vojnike (Masood, Schmitt, 2011; Cloud, Zucchini, 2011). Stoga i logično pitanje: ako operateri dronova nisu u stanju da prepoznaju savezničke, pa čak ni sopstvene vojnike, kako mogu da u naseljima razluče neprijateljske borbe od slično obučanih civila. Koliko su onda dronovi uopšte pogodni za oružane sukobe, s obzirom na mnoga ograničenja koja međunarodno ratno i humanitarno pravo predviđa radi zaštite civila?

3.3 Nedoslednost u poštovanju utvrđenih okvira

Napadi dronovima se vrše arbitrarno, prema odluci izvršnih odn. upravnih organa konkretne države, bez kontrole njenih sudova, a takođe bez bilo kakve međunarodne kontrole. To ima za posledicu ne samo slobodu u odlučivanju koga, gde i kada ubiti, već i u definisanju drugih okvira.

Pored ostalog, Amerikanci su, u sklopu svog samoproglašenog "rata protiv terorizma" na teritorijama nekih država definisali tzv. ratne zone (vojišta) ali i pored toga, ubijaju dronovima i izvan njih. Drugim rečima, ne poštuju sopstvena ograničenja. Kako onda očekivati da se pridržavaju okvira koje je odredio neko drugi?

3.4 Civilne žrtve

Premda se tvrdi da se vreme i mesto napada dronom pažljivo bira kako bi se izbeglo da stradaju civili, praksa to demantuje. Imajući u vidu da je reč o sofisticiranom oružju, koje je izuzetno precizno i nad kojim onaj ko njime rukuje čitavo vreme ima punu kontrolu, u akcijama borbenih dronova zabeležene su neočekivano velike civilne žrtve. Smatra se da njihov udeo u ukupnom broju stradalih dostiže 20-30%.

Ima tvrdnji da je situacija zapravo mnogo gora, Prema nekim izvorima Amerikanci su u Pakistanu 2006-2009. dronovima likvidirali 14 vođa terorista, ali uz njih još i 700 civila, što znači 50 civila na jedno lice koje je osumnjičeno da je terorista. Do sličnih rezultata dolaze oni koji tvrde da je u likvidiranju 41 lica označenog kao meta, ubijeno još 1.147 „drugih“, što znači da su slučajne žrtve iznosile 96,6% svih stradalih. Drugi izvori tvrde da je 2004-2014 u Pakistanu u napadima dronova bilo 32% civilnih žrtava. Tvrdi se da je 2008-2009. bilo čak 16 pokušaja da se raketama likvidira samo jedan visokopozicionirani član milicije u Pakistanu u kojima je stradalo između 207 i 321 slučajnih žrtava. Prema dokumentima Pentagona koji su nedavno procureli u javnost, 90% onih koji su za 5 meseci 2013. ubijeni dronovima u američkoj operaciji u severnoistočnom Avganistanu bili su nenamerne, slučajne žrtve (Kilcullen, McDonald, 2009; Ackerman, November 2014; Bergen, Tiedemann, 2010, p. 1; Crawford, 2013, p. 130; Amnesty International UK, 2019).

Prema istraživanjima novinske agencije "Asošijeted pres" od januara do novembra 2018,

dakle nakon što su navodno preduzeti koraci za smanjenje žrtava među civilima, čak 1/3 onih koje su u Jemenu ubile američke bespilotne letelice, činili su civili – dronovi su ubili 88 ljudi od čega 24 civila, uz još 6 boraca provladinih snaga (što znači - saveznika SAD) koji su ubijeni dok su vodili civilni život, daleko od linije fronta (Michael, al-Zikry, 2018).

Statistike koje dopiru do javnosti obično pokazuju samo deo slike i najčešće nisu sačinjene na osnovu objektivne nezavisne istrage na terenu, već kao rezultat analize onoga što je objavljeno u novinskim člancima. Međutim, glavni izvor informacija koje se plasiraju u medijima su zvanična saopštenja vlade SAD (koja su, razume se, sporna) ili podaci dobijeni od neimenovanih zvaničnika teritorijalne vlade (koja takođe ima razloga da prikriva pravo stanje stvari ili ga jednostavno ne zna). Autori novinskih članaka najčešće ništa sami ne proveravaju – samo prenose ono što im je rečeno. Dodatni problem je činjenica da se u mnogim od tih članaka priznaje da jedan broj žrtava nije identifikovan, što znači da zapravo nije jasno da li su bili borci ili civili.

Ako se pažljivo analiziraju podaci koje puštaju u svet same SAD, može se videti da su ukupni brojevi napada dronovima i civilnih žrtava u stalnom porastu. Tvrdi se da su od juna 2004. do novembra 2019. SAD izvršile najmanje 6.786 potvrđenih napada dronovima, u kojima je ubijeno 8.459-12.105 ljudi, od kojih su najmanje 769-1.725 bili civili, a među njima najmanje 253-397 su bila deca; te da su od 2015. SAD samo u Avganistanu izvršile najmanje 5.888 napada, u kojima je poginulo 3.959-5.532 ljudi, od čega 161-473 civila među kojima 37-129 dece (*Drone Warfare*, 2019; *Drone Strikes in Afghanistan*, 2019).

U Avganistanu su, prema zvaničnim podacima, SAD u 2019. godini u julu izvršile 537, u avgustu 810, a u septembru čak 1.113 napada dronovima, što kada je reč o septembru znači u proseku oko 40 u toku svakog dana! Pozivajući se na izveštaje UN neki izvori navode da je u prvih 9 meseci 2019. stradalo više od 650 civila, što je skoro dvostruko više od broja poginulih i povređenih civila u istom period prethodne godine. Stanje stvari je zapravo mnogo gore jer u tom period u vazдушnim udarima stradalo 885 civila, od kojih je 579 poginulo, a 306 ranjeno (Purkiss, 2019; *Quarterly Report On the*

Protection of Civilians in Armed Conflict: 1 January to 30 September 2019, 2019). Uostalom, nakon što je marta 2017. predsednik Tramp donošenje odluke o napadima dronova preneo na CIA, moglo se i očekivati da se broj napada poveća. Za vreme predsednika Buša i Obame CIA je predlagala mete, a predsednik odobravao, što je znači da je mogao neku i da ne odobri. Od kada je sve u rukama CIA taj kontrolni mehanizam je izostao, Stoga se i primećuje da je za vreme predsednika Trampa tiho, ali zato značajno povećan broj napada dronovima.

Prema izloženom, činjenica je da napadi dronovima uopšte nisu tako precizni kao što se tvrdi, te da u njima uvek u velikoj meri stradaju civili.

Moglo bi se prigovoriti da bez obzira na mere opreza civili stradaju kao uzgredne žrtve i kod drugih vojnih operacija, preduzetih drugim sredstvima. Međutim, ako je jasno da je kod vazdušnog bombardovanja, granatiranja i sličnih akcija često nemoguće poštediti civile koji se nalaze u zoni dejstava, teško je objasniti zašto operateri dronova ne odustanu od napada kada vide da je u neposrednoj blizini njihovog cilja relativno velika koncentracija civila. Na to ih obavezuju i obziri čovečnosti, i principi i konkretna pravila ratnog i humanitarnog prava, koja štite civile i civilne objekte.

Neki kritičari napada borbenim dronovima ukazuju na načelnu nemoralnost takve politike, ističući da ako neko želi da se poziva na ideju pravednog rata, onda je bolje da rizikuje živote sopstvenih boraca, nego živote neprijateljskih neboraca (Geis, Wagner, 2011, p. 1572).

Napred je praksa bila razmatrana samo u vezi sa akcijama borbenih dronova SAD. Međutim, takve letelice već sada ima najmanje 30-ak država (Frew, 2017). Većina njih nije angažovana u oružanim sukobima, ali neke jesu, posebno one koje tesno sarađuju sa SAD (Velika Britanija, Nemačka, Italija, Holandija itd.). U njihovim operacijama skoro u potpunosti ponavljaju se negativne pojave, vezane za upotrebu borbenih dronova od strane SAD (Human Rights Watch 2009; Amnesty International, 2018, pp. 23-29).

Što je najgore, masovna upotreba borbenih dronova uz brojne civilne žrtve nije omogućila ostvarenje zacrtanih ciljeva. Istraživanja govore

da od svih ubijenih, mete visokog profila (oni zbog kojih se sve to i radi) čine samo 2% (International Human Rights and Conflict Resolution Clinic, 2012, p. viii) što znači da je ubijeno 98% beznačajnih protivnika ili čak civila. Još gore, ubistva izvršena putem dronova nisu uspjela da pobjede terorizam, već, naprotiv, doprinose regrutovanju novih terorista (Johnson, Sarbani, 2016, pp. 203-219; Saeed, Spagat, Overton, 2019).

I kada zaista pogađaju samo osvedočene teroriste, napadi dronovima se bave posledicama, a ne uzrocima i pre su deo problema nego njegovo rešenje (Wolf, 2014, p. 16). Sa druge strane, kod napada dronovima suštinski se gubi razlika između onih koji bespilotnim letelicama likvidiraju teroriste i samih terorista. Gledano iz drugog ugla, bliži se dan kada će putem bespilotnih letelica bilo ko moći da likvidira bilo koga. Za to će biti dovoljan dobro isplanirani napad eskadrile dronova naoružanih raketama i bombama. I, što je naročito važno, takav napad se može izvršiti tako da se sakrije ko stvarno stoji iza njega odnosno tako da se podmetnu lažni dokazi koji optužuju nevinu stranu, čime se može isprovocirati oružani sukob između nje i drugih država. Poseban problem je činjenica da borbene dronove lako mogu iskoristiti i teroristi ili organizovani kriminal, što onda otvara neka sasvim nova pitanja

Poseban problem, je bojazan da bi se kod operatera dronova mogao javiti tzv. plejstejšn mentalitet ubijanja, koji bi ih mentalno i emotivno stimulisao, pretvarajući čin ubistva u neku vrstu zabavne video-igrice. Oni bi mogli da se "navuku" na ovu "igricu" i počnu da teže situacijama sa što više uzbuđenja, što znači sa što više žrtava. Suprotno takvim očekivanjima, po onome što su početkom 2016. objavili mediji, izgleda da operatori ne samo ne uživaju, već, naprotiv, doživljavaju velike psihičke traume, te da je među njima visoka stopa samoubistava (Bumiller, 2011; Fitzsimmons, Sangha, 2013; Gal, 2016).

4 NAPADI DRONOVIMA U SVETLU MEĐUNARODNOG PRAVA

Iz ugla međunarodnog prava, napadi borbenim dronovima zanimljivi su u vezi sa nekoliko problema.

4.1 Napadi u stranim državama

Međunarodno pravo izričito zabranjuje upotrebu sile, pa čak i pretnju silom u međunarodnim odnosima. Stoga napadi dronovima u inostranstvu mogu biti dopušteni samo ako su deo samoodbrane ili ako su usledili na poziv odn. uz saglasnost teritorijalne države. Međutim, pravo samoodbrane tiče se odbrane od napada druge države i to napada koji je nezakonit, neizazvan i koji je već počeo ili, izuzetno, nesumnjivo neposredno predstoji. Sila se primenjuje protiv oružanih snaga protivnika, sa ciljem odbrane od agresije i, u krajnjoj liniji, pobede u ratu koji je nametnula druga strana, a ne protiv pojedinaca kao takvih, sa ciljem njihove likvidacije.

Naprotiv, u dosadašnjoj praksi napadi dronovima vršeni su uglavnom u vreme mira, tako što su ubijani pojedinci koji su se nalazili daleko od državnih granica zemlje koja je koristila dronove i objektivno nisu za nju predstavljali neposrednu pretnju. Tako, kada je reč o SAD, jedino što je ta zemlja mogla da istakne u potvrdu svog stava da je reč o samoodbrani, bila je ničim dokazana tvrdnja da su u pitanju lica koja će možda jednog dana ugroziti njenu bezbednost. To, međutim, nije dovoljno, jer nema suštinskog elementa – oružanog napada, već postoji samo ideja da on jednog dana može da se dogodi.

Sa druge strane pravo država na samoodbranu ne odnosi se na odbranu od akcija pojedinaca, a posebno se ne može izjednačiti sa akcijama koje se preduzimaju sa isključivim ciljem likvidacije određenih ljudi. U tom smislu, moramo se složiti sa stavom da ako SAD imaju čvrste dokaze da se neko lice bavi kriminalnim aktivnostima, trebaju ga uhapsiti, optužiti i omogućiti mu pošteno suđenje, s tim da ako ne mogu da ga uhvate, to im ne daje pravo da ga ubijaju; kao i sa pitanjem koja je svrha ugovora o ekstradiciji između SAD i Pakistana, ako SAD ubijaju one koje žele bez ikakvog sudskog postupka (Fakhoury, 2014).

Ukratko, u slučajevima ciljanog ubijanja dronovima određenih ljudi u stranoj državi ne radi se o samoodbrani u smislu međunarodnog prava, te se ti napadi na toj osnovi ne mogu ozakoniti.

Drugi problem tiče se (ne)postojanja poziva odnosno saglasnosti države na čijoj teritoriji se vrše napadi dronovima. Svaka zemlja može pozvati stranu državu da joj pruži oružanu pomoć,

ali ako se oružano interveniše u inostranstvu bez takvog poziva, u pitanju je grubo mešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja, što je izričito zabranjeno međunarodnim pravom. To istovremeno predstavlja i kršenje zabrane sile u međunarodnim odnosima, što znači agresiju.

Jedan broj autora podržava stavove američke vlade o tome da su napadi dronovima pravno dozvoljena mera samoodbrane i da se kao takvi mogu vršiti i bez saglasnosti strane države na čijoj teritoriji se preduzimaju. Oni tvrde da je zakonito kada država koja je pretrpela oružani napad pobunjenika ili terorista iz druge države, upotrebi protiv njih silu u toj drugoj državi, ako je ova nespremna ili nesposobna da to sama učini (Deeks, 2012, p. 486; Paust, 2015, p. 203; Sehrawat, 2017, p. 205). Takvi stavovi i praksa koju oni nastoje da odbrane ne mogu se prihvatiti, jer su u suprotnosti sa osnovnim principima i konkretnim normama međunarodnog prava (Azhar, Ejaz, 2015, pp. 100-118; Mahmood, Farooq, Karim, 2015, pp. 165-176).

Sa druge strane, neki već govore o oružanim intervencijama dronovima kao novom obliku intervencionizma (Schörnig, 2013; Mahmood, Jetter, 2019). I zaista, ako je u prošlosti bilo potrebno slati ekspedicioni korpus ili topovnjače da bi se nametnula svoja volja udaljenim zemljama i narodima, danas se to može postići relativno brzo, lako i neprimetno upotrebom bespilotnih letelica. Međutim, svaka ozbiljna oružana intervencija, pa tako i ona koja se vrši borbenim dronovima, je vid agresije, što otvara pitanje međunarodne odgovornosti države koja interveniše, ali i individualne krivične odgovornosti naredbodavaca i izvršilaca.

Deo pravne literature, posebno one anglosaksonske, napade dronovima u inostranstvu razmatra kao problem *jus ad bellum* (O'Connell, 2010, pp. 13-21; Schmitt, 2010, pp. 314-319; Corn, 2011, pp. 57-92; Orr, 2011, 736-738; Casey-Maslen, 2012, pp. 601-605; Sterio, 2012, p. 209; Azhar, Ejaz, 2015, p. 110; Mahmood, Farooq, Karim, 2015, pp. 170-172; Amoroso, 2017, pp. 29-30; Chehtman, 2017, pp. 173-197; Quresh, 2017, pp. 93-97). To je pogrešno. Ne postoji pravo na rat u savremenom međunarodnom pravu. Pravo na samoodbranu nije pravo na rat, već je pravno dozvoljeni odgovor na agresiju. Sa druge strane, akcije usmerene na

likvidaciju stvarnih ili navodnih terorista nisu "rat" - ako bi ih nazvali "ratom" onda bi za ono što se oduvek podrazumeva pod tom rečju morali da smislimo novi izraz. Najzad, oružane akcije borbenih dronova u drugim zemljama koje su uperene protiv pojedinaca i grupa ne znače početak rata protiv tih država. Naprotiv, vlade zemalja čije teritorije nadgledaju i raketiraju dronovi, često su ne samo u mirnim, već i prijateljskim, pa i savezničkim odnosima sa SAD.

4.2 Napadi dronovima i ljudska prava

Najkraće rečeno, napadi dronovima su vid ciljanih ubistava. Suštinski, reč je o smrtnoj kazni bez sudskog postupka, bez prava na odbranu i bez sudske presude, pri čemu se često ne zna ni ko je, ni zašto je naredio pogubljenje. Gde su tu pravo na život, pravo na fer suđenje, pravo na odbranu itd.?

Uz nezakonito ubijanje neposrednih žrtava napada, borbeni dronovi krše i ljudska prava mnogih drugih lica. Deo njih slučajno gubi život, umire od posledica ranjavanja, ostaje doživotni invalid itd. Pored toga, napadi dronovima onemogućavaju ili otežavaju spasavanje civila i pružanje medicinske pomoći; štetno utiču na njihovo ekonomsko stanje i imovinu civila – uništavaju ili oštećuju njihove kuće i drugu imovinu, ostavljaju ih bez posla itd.; ograničavaju ili negiraju slobodu kretanja, pravo na rad, itd.; izazivaju psihološke traume kod civila i to ne samo usled preživljenog napada, već i zbog same prisutnosti dronova jer postoji svest da napad može uslediti u bilo kom trenutku; loše utiču na druge aspekte života običnih stanovnika odnosnih područja - na njihovu mogućnost sticanja redovnog obrazovanja; na mogućnost održavanja tradicionalnih sahrana; na ekonomske, socijalne i kulturne aktivnosti civila; na poverenje u društvo; itd. (International Human Rights and Conflict Resolution Clinic, 2012, pp. 73-102; Fakhoury, 2014, pp. 46-61).

4.3 Pravna dopuštenost dronova

Neki idu tako daleko da tvrde da ne samo što je upotreba borbenih dronova dozvoljena, već (zbog sofisticiranosti i preciznosti tog oružja, što omogućava drastično smanjenje civilnih žrtava) postoji obaveza da se te letelice koriste u borbenim operacijama (Gross, 2015, pp. 1-72). Drugi ističu da dronovi nisu sami po sebi

nezakoniti ili nemoralni, posebno zato što omogućavaju precizniji izbor ciljeva i manju štetu na bojnopolju (Anderson, Reisner, Waxman, 2014, p. 411). Dakle, jedan broj pisaca se opredeljuje u korist po njima nesumnjive zakonitosti, pa i poželjnosti borbenih dronova.

Mnogi smatraju da se ne radi ni o kakvoj posebnoj pojavi tj. da su borbeni dronovi oružje kao i svako drugo konvencionalno oružje, tako da je, uz opšta ograničenja koja nameće međunarodno pravo, njihova upotreba dozvoljena. Po njima nije problem u samom oružju, već u načinu njegove upotrebe. Kada ukazuju na određene konkretne probleme iz prakse, kao što su neselektivni napadi ili napadi na civile, ovi autori ističu da se radi o slučajevima grubog kršenja međunarodnog prava oružanih sukoba, a ne nekoj suštinski novoj pojavi (O'Connell, 2010, pp. 21-25; Aslam, 2011, pp. 313-329; Kramer, 2011, pp. 375-397; Blank, 2012, pp. 675-718; Casey-Maslen, 2012, pp. 597-625; Sterio, 2012, pp. 209-212; *Human Rights Implications of the Usage of Drons and Unmanned Robots in Warfare*, 2013, pp. 22-36; Benson, 2014, pp. 17-51; Fakhoury, 2014, pp. 3-70; Shah, 2015, pp. 156-193; *Study on Armed Unmanned Aerial Vehicles*, 2015, pp. 17-60; *The Legality of Armed Drones in Under Internatioal Law*, 2017; Dvaladze, Jansen, Zwijnenburg, 2018, pp. 11-21; Lilienthal, Ahmad, Mustafa, 2018, pp. 299-336). Stoga po njima nisu potrebne nikakve nove, posebne norme međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, posvećene specijalno regulisanju pravnog položaja i uslova upotrebe borbenih dronova (Schmitt, 2010, pp. 319-325; Kramer, 2011, p. 396; Weizmann, 2013, pp. 33-44; Sehwat, 2017, p. 205).

Ima i onih koji osporavaju zakonitost borbenih dronova, ukazujući da oni nipošto nisu „obično“ oružje. Po njima, kada bi se dronovi koristili samo u izuzetnim prilikama, verovatno se ne bi postavljalo puno pitanja. I zaista, u čemu je razlika između napada raketom koju je lansirao pilot mlaznog aviona i te iste rakete ispaljene sa bespilotne letelice. Međutim, ukazuju ovi autori, ono sa čime se suočavamo nisu izolovani slučajevi upotrebe borbenih dronova, već novi koncept korišćenja sile (Fakhoury, 2014, pp. 3-70; Heyns, 2017, pp. 3-4).

Konačno, neki idu tako daleko da tvrde da se dronovi smeju koristiti samo u miroljubive svrhe (Fakhoury, 2014, p. 63).

Imajući u vidu pomenuta četiri pristupa, odmah možemo da odbacimo dve krajnosti - niti je korišćenje bespilotnih letelica u ratne svrhe uvek dopušteno, niti je uvek zabranjeno.

U načelu dronovi nisu zabranjeni međunarodnim pravom. Pre svega većina postojećih bespilotnih letelica nije naoružana, što znači da nije ni predviđena za napade – one se mogu koristiti za zadatke kao što su osmatranje, dostavljanje municije, izbacivanje letaka itd., pa i za spasavanje ljudskih života (npr. dopremanje humanitarne pomoći). Čak i kada je reč o onima koje su naoružane, ni tu se ne može dati jedinstven odgovor, zato što treba napraviti razliku između samog sredstva (koje je u principu dozvoljeno) i načina njegove upotrebe (koji, zavisno od slučaja može biti dozvoljen ili zabranjen) (Shkurti, 2016, pp. 39-74).

Mnogo složeniji je problem upotrebe borbenih dronova za napad, što znači za uništavanje protivničkih ciljeva u oružanom sukobu. Na prvi pogled, čini se da ni tu nema ničeg spornog. Oni su legalno oružje kada se koriste za napade na jasno definisane vojne ciljeve – živu silu i vojne objekte neprijatelja. I zaista, kada se koriste uz poštovanje načela i pravila međunarodnog ratnog i humanitarnog prava dronovi se suštinski ne razlikuju od drugih sličnih oružja. Da stvar bude zanimljivija, ponekad dronovi lansiraju iste projekte kao neke druge platforme (brodovi, vazduhoplovi itd.) čija se zakonitost (i raketa, i platformi) ne dovodi u pitanje. To onda dodatno potvrđuje da ono što izaziva dileme nije samo sredstvo, već način njegove upotrebe.

Jedan broj autora pokušao je da precizira uslove pod kojim bi napad dronom bio zakonit. Tako se npr. ističe da: 1) to mora biti nužno za ostvarivanje konkretne vojne prednosti; 2) napad može biti usmeren samo na zakonite ciljeve – borce, civile koji su izgubili zaštitu neposrednim učešćem u neprijateljstvima i vojne objekte; 3) zapovednici ili operateri ne smeju dozvoliti napad kada znaju ili bi trebalo da znaju da će on izazvati preteranu kolateralnu štetu među civilima i civilnom imovinom; 4) zapovednici i operateri moraju utvrditi proporcionalnu ravnotežu između rizika za civile i civilne objekte i očekivane vojne prednosti;

5) zapovednici i operateri moraju pokazati stalnu brigu i razumne mere predostrožnosti radi zaštite civilnog stanovništva od smrti i uništenja; 6) zapovednici i operateri ne smeju izvoditi udare dronovima tamo gde je velika verovatnoća da će to izazvati nepotrebnu patnju ili suviše povrede; 7) napad može biti izvršen samo u okviru stvarnog oružanog sukoba; 8) napad dronom mogu vršiti samo zakoniti borci; 9) zapovednici i operateri moraju dobiti prethodnu saglasnost (čak i ako imaju načelno ovlašćenje) od države na čijoj teritoriji će biti izvršen udar, osim ako ta država ne želi ili nije u stanju da kontroliše preteće aktivnosti na svojoj teritoriji; 10) zapovednici i operateri mogu u određenim okolnostima slediti nesmrtonosni tok akcije, ako meta može jednako lako biti uhvaćena ili pritvorena (Vogel, 2010, p. 138). Van navedenih okvira napad bi bio nezakonit, što znači da bi predstavljao ratni zločin, a eventualno i zločin protiv čovečnosti.

Međutim, nije sve tako jednostavno. Problem je što ocenu o tome da li su pomenuti uslovi zadovoljeni u praksi daje sama strana koja vrši napad. Čak i da se pređe preko toga, ostaje otvoreno pitanje tumačenja šta ovi uslovi tačno znače. Tako npr. ako pođemo od napred formulisanih uslova, jedan od njih (onaj pod brojem 7) je da napad dronom može biti izveden samo u okviru stvarnog oružanog sukoba. Ali šta je tačno i kada postoji stvarni oružani sukob? U praksi svaka država imaće svoje viđenje toga. Slične dileme mogle bi se istaći i u vezi sa većinom ostalih navedenih uslova.

Stvari postaju još komplikovanije ako se malo više udubimo u problem. Naime, svaka nepristrasna analiza mora pokazati da dronovi ipak nisu "obično oružje". Mnogo toga u vezi sa njima je u najmanju ruku sporno.

4.3.1 Napadi dronovima kao ciljanih ubistva

U dosadašnjoj praksi, napadi dronovima nisu, ili uglavnom nisu bili napadi na bezlične neprijatelje, kao što je to slučaj kada se npr. napada protivnički tenk, brod, bunker itd. Štaviše, mnogi napadi nisu bili ni na neprijatelje u smislu ratnog i humanitarnog prava, već u najboljem slučaju na lica koja su optužena da su teroristi. Radi se, dakle, o jednom vidu ciljanih ubistava, o vanskudskim pogubljenjima, koja su i inače (u miru) zabranjena i kažnjiva, a kada se vrše u ratu predstavljaju ratni zločin.

Vezano za međunarodne oružane sukobe, ova zabrana sledi iz pravila običajnog međunarodnog prava; čl. 147. Ženevske konvencije o zaštiti građanskih lica za vreme rata (1949) koji precizira da namerno ubistvo civila predstavlja tešku povredu Konvencije; čl. 48, 51/2, 51/5/b itd. Dopunskog protokola I (1977) koji obavezuju strane u sukobu da „u svako doba prave razliku između civilnog stanovništva i boraca“ i „usmere svoje vojne operacije samo protiv vojnih objekata“; preciziraju da „civilno stanovništvo kao takvo, kao i pojedini civili neće biti predmet napada“; zabranjuju napad od koga se može očekivati da će izazvati usputne gubitke civilnih života, povrede civila, štete na civilnim objektima ili kombinaciju ovih dejstava, koja bi bila nesrazmerno velika u odnosu na konkretnu i neposrednu vojnu prednost koja se predviđa“; itd.; čl. 7/1/a/i, 8/2/a/i, 8/2/b/i i 8/2/b/iv Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda (1998) koji kao dela iz nadležnosti Suda među zločinima protiv čovečnosti na prvom mestu navode „ubistvo“, a međuratnim ratnim zločinima „namerno ubijanje“, „namerno usmeravanje napada protiv civilnog stanovništva ili protiv pojedinačnih civila koji nisu direktno umešani u sukob“ i „namerno započinjanje napada, znajući da će takav napad prouzrokovati propratna stradanja ili nanošenje povreda civilima“; itd.

Kada je reč o nemeđunarodnim oružanim sukobima, dovoljno je podsetiti na: čl. 3/1/1 koji je isti u sve četiri Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata (1949) a koji precizira da je u tim sukobima prema licima koja ne učestvuju neposredno u neprijateljstvima zabranjeno „izricanje i izvršavanje kazni bez prethodnog suđenja od strane redovno ustanovljenog suda i propraćenog svim sudskim garancijama koje civilizovani narodi priznaju za neophodne“; i čl. 4/2/a, 6, 13/2 itd. Dopunskog protokola II (1977) koji zabranjuju nasilje nad životom i ubistvo; propisuju da se kazne za krivična dela u vezi sa oružanim sukobom mogu izreći samo od strane nezavisnog i nepristrasnog suda nakon propisno održanog suđenja; preciziraju da civilno

stanovništvo i pojedini civili neće biti predmet napada; itd.

Neko će reći da su oni koji su u poslednjih nekoliko godina likvidirani dronovima bili legalne mete,² jer su bili ili borci ili civili koji su neposredno učestvovali u neprijateljstvima. To, međutim, u većini slučajeva jednostavno nije tako. Mnogi među njima ubijeni su premda nije postojao oružani sukob (SAD nisu u tom trenutku bile u ratu sa Avganistanom, Pakistanom, Jemenom itd.). Takođe, u momentu kada je na njih operater bespilotne letelice ispalio raketu većina tih lica nije bila angažovana ni u kakvoj vojnoj operaciji, pa čak ni naoružana. Uostalom, mnoge žrtve dronova ubijene su izvan „ratne zone“ (vojišta) koju su odredile same SAD.

Pored toga, pošto su ubistva dronovima uvek obavijena velom tajne, otvara se mnoštvo pitanja, kao što su: kako se uopšte takve akcije mogu kontrolisati i svesti na nužnu meru kada se javno ne zna ko je i po kom kriterijumu dao naređenje za odstrel;³ kako se može garantovati da su ova ubistva zaista legalna po ratnom pravu; ko i na koji način odlučuje o odgovornosti naredbodavaca i izvršilaca (operatera dronova) za eventualni ratni zločin (standardni mehanizmi nadzora nad vojnim licima su ovde od male pomoći, zato što se informacije o napadima dronovima kriju i samo selektivno puštaju u javnost, dok, sa druge strane, većina operatera u SAD nisu vojna lica, već agenti CIA); da li rodbina nezakonito ubijenih ima pravo na naknadu štete i od koga treba da je traži; itd.

Da je reč o ozbiljnom problemu, svedoči i to što su ciljana ubistva dronovima dobila protivnike i u samim SAD, čak i iz redova bivših vojnih lica. Sredinom 2015. g. 45 njih, uključujući i jednog penzionisanog generala zajedničkim pismom podsetili su javnost da je do tada u takvim napadima u Avganistanu, Pakistanu, Jemenu, Somaliji, Iraku, na Filipinima, u Libiji i Siriji ubijeno najmanje 6.000 ljudi. Istakavši da su time pogaženi principi međunarodnog prava i ljudskih prava, pozvali su pilote dronova da odbiju izvršenje naređenja o ciljanim ubistvima

² Reč je samo o onima koji su svesno uzeti na nišan i gađani, a ne i o slučajnim civilnim žrtvama.

³ Premda u većini zemalja ovlašćenje daje šef države, u praksi on će skoro bez izuzetka potpisati naređenje

koje mu predloži rukovodilac nadležne službe. Međutim, u tim službama neko odlučuje da određeno lice treba likvidirati – svi ostali koji su u komandnoj strukturi iznad, samo potvrđuju tu odluku.

(Pilkington, 2015).⁴ Jedan od novijih javnih protesta bio je oktobra 2019, kada se ispred zgrade UN u Njujorku protiv upotrebe borbenih dronova pobunilo 20-tak bivših američkih vojnika.

4.3.2 Pitanje moralnosti odnosno nečasnosti

Tu je i problem moralnosti upotrebe bespilotnih letelica kao sredstva koje ne pruža šansu za preživljavanje onome ko je odabran da bude cilj (takođe i onima u njegovoj blizini) dok istovremeno jamči potpunu bezbednost onome ko ga koristi.⁵ Drugim rečima, pitanje je nisu li ovakve akcije perfidne, a time i ratni zločini?

I zaista, u vreme kada su, upravo iz razloga njihove podmuklosti, odgovarajućim konvencijama zabranjeni ne samo upotreba, već i proizvodnja, držanje itd. mina iznenađenja i protivpešadijskih mina, moramo se zapitati kako to da su ove mine podlo oružje, a napadi dronovima nisu? U čemu je razlika između situacije kada se neko iznenada ubije eksplozijom odozdo i one kada se to isto učini preciznim napadom odozgo?

Mnogo toga ukazuje da su napadi dronovima zapravo još nečasniji. Kod mine protivnik ima izgleda da preživi (čak i ako je teško povređen ili osakaćen) a ima šansu i da je uopšte ne aktivira (tako što ne stane na nju ili na nju pre njega nagazi neko drugi npr. neka životinja). Takođe, može, saznajući za minsko polje da pristupi njegovom razminiranju ili da ga jednostavno zaobiđe. Uostalom, protivpešadijska mina čeka nepoznatog protivnika koji na nju naiđe iz određenog pravca, ona nije uperene protiv konkretne ličnosti. Kod napada dronom sve je to drugačije: smrt je skoro neizbežna; raketa gađa upravo onoga ko je označen kao meta; kada napad počne, nema načina da se izbegne; uz neposrednu žrtvu stradaju i mnogi koji su se tu slučajno zatekli, uključujući civile; itd.

4.3.3 Napadi na civile

Bespilotne letelice često napadaju i daleko izvan tzv. ratnih zona ne praveći razliku između protivničkih boraca i "terorista", premda su prvi pravna, a drugi mnogo više politička kategorija.⁶ Što je još gore, često ne prave razliku ni između "terorista" i civila. To ima za posledicu da se civili uzimaju za predmet napada ili se makar pristaje na njihovo uništenje, jer navodno nije jasan njihov status (da li su borci ili civili).

Izgleda da se polazi od pretpostavke da su ova lica u najmanju ruku simpatizeri i pristalice "terorista", čim se nalaze u njihovoj blizini, što ih onda u glavama onih koji rukovode napadom drona čini "saučesnicima", pa stoga jednako "krivima" i jednako neprijateljima. Na to ukazuju suviše veliki broj takvih "grešaka", kao i suviše veliki broj civilnih žrtava tako naprednog i preciznog oružja. To, uostalom, potvrđuje i činjenica da su američki operateri razvili posebnu taktiku "dvostruki dodir" (engl. *Double tap*) koja se sastoji u tome da nakon prvog napada svesno gađaju one koji priteknu u pomoć žrtvama (Rohrlich, 2019). Pošto u tim trenucima svi koji pružaju pomoć suštinski igraju ulogu saniteta, oni, čak i da su inače borci, ne smeju se uzeti za metu napada. Ovo tim pre što putem video nadzora operater drona tačno vidi o čemu se radi. U ovim slučajevima napad na spasioce je ratni zločin, pa i zločin protiv čovečnosti.

Imamo dosta osnova da sumnjamo da operateri dronova svesno gađaju civile i civilne objekte. Stvar je u tome da dronovi nude razne mogućnosti, kao nijedno drugo oružje. Tako npr. dok je kod klasičnih napada iz daljine, kao što su vazdušno bombardovanje ili granatiranje često nemoguće poštediti civile i civilne objekte koji se nalaze u zoni dejstva, bespilotne letelice omogućavaju da se dobro uoči i prepozna meta i utvrdi njen opšti (borac ili civil) pa čak i bliži status (npr. neprijatelj na položaju ili neprijatelj koji je

⁴ U ovom članku navodi se i da je već već prethodne, 2014. godine primećeno da zaista opada broj zainteresovanih za upravljanje bespilotnim letelicama – premda je bilo planirano da ih bude 1.700, njihov broj bio je oko 1.200, usled čega je dnevni broj letova sa planiranih 65 morao biti smanjen na 60.

⁵ Operateri dronova se nalaze u foteljama, u bunkerima, ponekad i nekoliko hiljada kilometara daleko od mesta

na kome dejstvuje njihov dron. Nisu izloženi nikakvom riziku, nema načina da im protivnik uzvрати. On nema predstavu ko su i gde su oni, a i da zna, ne bi bio u stanju da ih ugrozi.

⁶ Nema jedinstvene, opšte prihvaćene definicije terorista. Razlog je taj što u istim licima jedne države vide teroriste, a druge borce za slobodu.

onesposobljen za borbu); da se napad odloži; da se čak i kada je već ispaljen, projektil za vreme leta preusmeri na drugu stranu ako se proceni da će stradati civili; itd.⁷

Imajući to u vidu, ako rakete lansirane sa dronova i pored svega toga uporno u velikom broju ubijaju civile, to teško može biti slučajnost.

4.3.4 Status borca

Međunarodno pravo oružanih sukoba (posebno odredbe iz čl. 43-44 Protokola I iz 1977) dozvoljava da jedno lice menja status, tj. da u jednom trenutku bude borac, a u drugom civil. Međutim, kada onaj koji rukovodi napadom drona ne poznaje dovoljno pravila ratnog i humanitarnog prava (jer je npr. operater CIA, a ne vojno lice) kod izbora mete, posebno među ljudima koji pripadaju drugačijoj kulturi od njegove, on lako može da se, čak i nesvesno, rukovodi upravo suprotnom logikom – da su svi koje vidi na ekranu *a priori* teroristi, dakle neprijatelji, što znači legitimni ciljevi. Ovo posebno kada među prisutnima identifikuje lice koje je obaveštajna služba označila kao vođu terorista, dakle protivnika koga treba eliminisati.

S tim u vezi i pitanje: ne znači li ciljano ubistvo lica obeleženog za odstrel, kada se ono nalazi izvan zone borbenih dejstava (izvan tzv. bojištra, pa čak i vojišta) zapravo namerno proširenje statusa borca, samo zato da bi se dobio alibi za likvidaciju tog lica, koje u momentu napada ima po međunarodnom pravu status civila.

Odgovor da je reč o posebnim merama u sklopu „rata protiv terorista“ ne zadovoljava (Fitzpatrick, 2001, pp. 241-264; Von Schorlemer, 2003, pp. 265-282) jer niti je takav rat kategorija međunarodnog prava, niti bi, čak i da jeste, to dalo za pravo da se krše pravila međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, posebno ona koja štite civile. Najkraće rečeno, operacije protiv terorista mogu predstavljati ili policijsku akciju (a ona se mora voditi na drugi način, a ne hladnokrvnom likvidacijom) ili vojnu operaciju u sklopu oružanog

sukoba (a tada se moraju poštovati pravila međunarodnog prava oružanih sukoba).

4.3.5 Pravni status operatera dronova

Bilo je primedbi, čak i u američkoj pravnoj literaturi, da su operateri koji sa velike udaljenosti navode bespilotne letelice, pravno gledajući nezakoniti borci zato što neposredno učestvuju u oružanom sukobu, ali bez uniformi ili drugih oznaka. Posebno je istaknuto da je reč o civilima (misli se na operatere američke CIA) pa je, imajući u vidu da je učešće civila u neprijateljstvima zabranjeno, zaključeno da bi ova lica u slučaju zarobljavanja mogla biti proglašena ratnim zločincima.

Koliko je poznato, u međuvremenu je ovaj problem rešen tako što su ova lica počela da nose pilotske jakne i drugu uniformu sa oznakama ratnog vazduhoplovstva SAD.

Jasno je da se ovde radi samo o zadovoljenju puke forme, jer u konkretnom slučaju uniforme i oznake ne služe ničemu. One postoje da bi onoga ko ih nosi obeležile kao pripadnika odnosnih oružanih snaga u očima ostalih pripadnika tih snaga, protivnika, saveznika i neutralnih. Međutim, operatera drona za vreme njegove akcije ne vidi niko sem par kolega koji sede sa njim u operativnom centru. Ostali pripadnici oružanih snaga kojima pripada (sem nadležnih starešina) najčešće ni ne saznaju za tu akciju. Isto važi i za savezničke i neutralne sile. Kada je reč o protivniku, on je udaljen stotinama ili čak hiljadama kilometara i nema predstavu ko je i gde je onaj ko upravlja dronom i pritiska dugme za lansiranje smrtonosnog projektila. Njega najmanje brine da li je taj neko propisno uniformisan ili je u kućnom mantilu.

Mnogo veći problem predstavlja situacija kada je operater drona lice koje ne poznaje dovoljno ratno i humanitarno pravo, kao što je to slučaj sa operaterima koji dolaze iz tajnih službi. U tom slučaju ono može da počini ratni zločin iz neznanja, jer nije svesno propisanih zabrana i ograničenja. To ga, razume se, ne oslobađa

⁷ Na to ih obavezuju ne samo obziri čovečnosti i opšta pravila i načela ratnog i humanitarnog prava, već i konkretna rešenja (npr. čl. 51 Dopunskog protokola I iz 1977) koja ne samo zabranjuju neselektivan napad već i zahtevaju odustajanje napada od koga se može očekivati da će prouzrokovati slučajne gubitke života

civila, povrede civila, oštećenje civilnih objekata ili kombinaciju toga, koji bi bili nesrazmerno veliki u odnosu na predviđenu konkretnu i neposrednu vojnu prednost.

individualne krivične odgovornosti, premda može biti uzeto u obzir prilikom odmeravanja kazne.

4.3.6 Dronovi (ipak) nisu obično oružje

Mnogo toga ukazuje da bespilotne letelice nisu obično oružje. One to nisu već sada, a tek im predstoji revolucionarni napredak. Neke od njih ostaće relativno male, ali će druge mnogo više ličiti na najmodernije lovce pete generacije, s tim što će biti neuporedivo moćnije i efikasnije od njih, jer će biti lakše (za težinu pilota i njegove opreme), imati daleko veću brzinu i manevarsku sposobnost (pošto neće biti zahteva da to mora da podnese organizam pilota) i uopšte robovaće mnogo manjim ograničenjima.⁸

U godinama koje su pred nama dronovi će imati sve veću autonomiju leta u smislu da će u vazduhu ostajati po nekoliko dana, a kasnije (npr. ako budu na nuklearni pogon) praktično beskonačno, te da će moći da dosegnu svaku tačku na planeti. Sa druge strane, treba očekivati da će oružja koja se ispaljuju sa ovih platformi biti sve manja, a sve razornija, što će omogućiti da bespilotne letelice nose sve veći broj projektila. Uostalom, već sada je izvesno da će vrlo brzo dronovi biti naoružani i nekim novim oružjima kao npr. energetskim laserima. Konačno, ne treba zaboraviti da rakete koje nose bespilotne letelice mogu sadržati i nuklearno, hemijsko ili biološko oružje, te da ono upravo zahvaljujući tim letelicama može biti dostavljeno vrlo precizno do bilo koje na zemaljskoj kugli.

Svemu rečenome treba dodati da odbrana od dronova uopšte nije jednostavna. Iako, razume se postoje razni modeli, u pitanju su prilično male letelice koje ne odaju toplotni signal, tako da je protiv njih neefikasna standardna protivraketska zaštita. Novi modeli će verovatno biti i tiši (bešumni) i snabdeveni određenim sistemima koji će ih činiti nevidljivim na radarima i drugim uređajima.

Dronovi nude neverovatne mogućnosti, među kojima i da se identifikuje, prati, nadzire i po želji uništi cilj koji je udaljen hiljadama kilometara. To se u principu može učiniti i na drugi način (npr.

krstarećom raketom) ali nijedno drugo sredstvo nije tako pouzdano, jer nema tu sposobnost da, poput drona priđe meti praktično neprimećeno, dugo lebdi u mestu nad njom čekajući pravi momenat za napad, po potrebi odmah ponovi napad, itd. Pošto su relativno jeftina oružja, bespilotne letelice mogu se koristiti masovno (tzv. „rojevi dronova“) što bi odbranu od njih učinilo vrlo teškom. Jedna od specifičnosti dronova je i da oni u perspektivi mogu da stalno (24 časa na dan, svakog dana u godini) krstare iznad određenog područja, s tim da to ne mora biti samo bojište, već čitavo ratište, a u nekom trenutku i čitav svet. Takav razvoj događaja učinio bi da praktično svačiji život svakog trenutka bude na nišanu ovih grabljivica.

Povrh svega, očekuje se revolucija u domenu autonomnih oružja u koja već sada, premda samo delimično, spadaju i dronovi. To će za posledicu imati pojavu automatizovanih oružja, kojima neće upravljati ljudi, već veštačka inteligencija. Tada neće kao danas čovek donositi odluku o napadu, pokretati i kontrolisati sam napad, već će sve to na osnovu kompjuterskih programa i raznih zvučnih, toplotnih i drugih senzora automatski činiti sam robot (dron). Znajući da i pored svih pogodnosti koje nudi tehnologija kojom upravljaju, operateri dronova ubijaju uz one koje love i mnoštvo nevinih lica, možemo da pretpostavimo da će onda kada proces lova i ubijanja bude u potpunosti automatizovan situacija u tom pogledu biti mnogo gora.

Uz najvažniji – povećanje broja žrtava, posebno među civilima, već sada se nazire i niz drugih problema, od kojih su neki pravne prirode. Tako npr. u slučaju da dron greškom ubije civile, ko će biti odgovoran za to? Proizvođač drona? Programer softvera? U ovom trenutku mnogo je više pitanja nego odgovora (Casey-Maslen, 2012, p. 624).

Sve rečeno nam potvrđuje da dronovi nipošto nisu „obično“ oružje. To već sada uočavaju mnogi. Stoga ne treba da čudi što se ponekad sugerise da je upotrebom dronova, čitav svet postao bojno polje (Lubell, Derejko, 2013, pp. 65-88). Neki idu tako daleko da zaključuju da su dronovi opasniji

⁸ Kada se pošalje avion sa pilotom da uništi neki cilj, nastoji se da se i pilot i letelica vrate. Naprotiv, kada se koristi bespilotna letelica, a važnost zadatka to opravdava, letelica može i svesno biti žrtvovana, tako

što će je u nekom trenutku (npr. kada je iskoristila sve rakete kojima je naoružana) operater pretvoriti u vođeni projektil i obrušiti na cilj.

od nuklearnog oružja (Falk, 2015, pp. 29-49).

4.3.7 Status prema međunarodnom pravu

Da sumiramo: dronovi nisu zabranjeni međunarodnim pravom. Zabranjena je, međutim, ona njihova upotreba koja nije u skladu sa načelima i pravilima tog prava.

Napadi dronovima koji su izvršeni u inostranstvu bez poziva ili pristanka teritorijalne države su jedan vid agresije, što znači da bi uz odgovornost odnosne države trebalo da se postavi i pitanje individualne odgovornosti odnosnih lica za zločin agresije. Napadi dronovima koji su izvršeni uz kršenje pravila i principa ratnog i humanitarnog prava predstavljaju ratne zločine i/ili zločine protiv čovečnosti, što znači da bi za njih trebalo da odgovaraju i naredbodavci i neposredni izvršioци.

Premda su mnoga pitanja vezana za upotrebu borbenih dronova u oružanom sukobu pokrivena normama ratnog i humanitarnog prava, u pitanju je po mnogo čemu suštinski novo oružje, koje nudi potpuno nove mogućnosti, a time i plodno tlo za razvoj raznih novih taktika. Iz tih razloga trebalo bi što pre na univerzalnom planu kodifikovati pravila koja se tiču uslova pod kojima je dozvoljena upotreba borbenih dronova. To neće samo po sebi sprečiti kršenje tih pravila, ali će makar utvrditi mnogo preciznije pravne okvire od onoga što imamo danas i istovremeno ne samo zabraniti određene postupke, već i precizirati kada oni predstavljaju ratne zločine odn. zločine protiv čovečnosti.

4.4 Zabrana širenja (proliferacije) borbenih dronova

Polazeći od svega iznetog, kao logično i razumno rešenje nameće se ono po kome treba što pre pristupiti zaključenju univerzalnog međunarodnog sporazuma kojim bi se obezbedila zabrana širenja (proliferacije) borbenih dronova. To uočavaju

mnogi, pa i u samim SAD, koje su svesne da je prošlo vreme kada su one imale monopol na ovo oružje (*Human Rights Implications of the Usage of Drons and Unmanned Robots in Warfare*, 2013, p. 45; Zenko, Kreps, 2014; Zwijnenburg, van Hoorn, 2015; Ewers, Fish, Horowitz, Sander, Scharre, 2017, p. 2; Frew, 2017; *Increasing Transparency, Oversight and Accountability of Armed Unmanned Aerial Vehicles*, 2017; Schörnig, 2017; Frew, 2018, pp. 35-39; Nacouzi, 2018). Treba, dakle, učiniti nešto slično kao što je to u pogledu nuklearnog oružja urađeno Ugovorom o neširenju nuklearnog oružja (1968).⁹

Drugim rečima, što pre bi trebalo u najmanju ruku ograničiti broj takvih letelica koje mogu da imaju pojedine države, uvesti efikasne mehanizme kontrole sticanja odnosno širenja te tehnologije, itd. To ne bi sprečilo da jedan mali krug najjačih država sveta poseduje takvo oružje, ali bi smanjilo rizike, počev od toga da se to oružje nekontrolisano proizvodi, razvija i koristi, do toga da (mnogo lakše nego nuklearno) dospe u ruke terorista i drugih naoružanih nedržavnih grupa, pa i običnih kriminalaca.¹⁰

U ovom trenutku nema univerzalnog međunarodnog sporazuma koji bi izričito regulisao pitanje kontrole trgovine borbenim dronovima odn. zabranu širenja tih letelica. Najbliži tome je Režim kontrole raketne tehnologije (1987). Radi se o višestranom mehanizmu za sprečavanje širenja raketne tehnologije, a posebno sistema bez ljudske posade sposobnih da budu upotrebljeni za isporuku oružja za masovno uništenje.¹¹ Premda, se bavi bespilotnim sistemima, Režim ima takva ograničenja koja dovode u pitanje njegov stvarni značaj (Ozga, 1994, pp. 66-93; Bauer, Bromley, 2015; Kytömäki, 2015; Van Ham P. 2017). Pre svega, to je neformalni politički sporazum, a ne međunarodni ugovor, tako da nije pravno obavezujući ni za koga. Pored toga, odnosi se

⁹ Njime su se države koje poseduju nuklearno oružje obavezale da ga neće prenositi drugim državama niti ih podsticati ili navoditi da ga proizvode, dok su ugovornice koje nemaju to oružje preuzele obavezu da neće dopustiti da bilo ko prenese na njih nuklearno oružje, te da ga neće proizvoditi ili na neki drugi način pribaviti.

¹⁰ Naoružani dronovi su idealno oružje za likvidacije određenih lica, ali i za ucenu raznih subjekata, pa i vlada.

¹¹ Drugim rečima, osnovni cilj Režima i njime uvedenih ograničenja je da se smanji rizik širenja oružja za masovno uništenje, tako što će se obezbediti kontrola izvoza proizvoda i tehnologija koji bi (ostavljajući po strani avione sa ljudskom posadom) mogli biti upotrebljeni kao sistemi za isporuku tog oružja.

samo na bespilotne letelice koji imaju domet veći od 300 km i nosivost preko 500 kg. Konačno, obuhvata samo 35 država članica. Van tog kruga ostale su neke važne zemlje koje proizvode bespilotne letelice, kao što su npr. Iran, Izrael i Kina.

Postoje i drugi sporazumi za koje se u prvi mah može učiniti da se mogu primeniti i na kontrolu odn. sprečavanje širenja borbenih dronova ali oni ili takođe nisu pravno obavezujući (npr. Vasenarski aranžman o kontroli izvoza konvencionalnog oružja i proizvoda i tehnologije dvostruke namene, 1996) ili ne regulišu neposredno pitanje ograničavanja odn. zabrane širenja borbenih bespilotnih letelica (npr. Ugovor o trgovini naoružanjem, 2013) (Grimmett, 2006; Frew, 2018, pp. 35-36) a okupljaju i samo mali broj ili eventualno tek nešto više od pola članica UN.¹²

Na taj način, i dalje je otvoren problem regulisanja putem univerzalnog međunarodnog ugovora pitanja zabrane širenja borbenih dronova odnosno međunarodne kontrole trgovine ovim oružjem.

4.5 Pokušaji revizije međunarodnog prava

Problemi vezani za dronove koriste se i za pokušaje tihe, ali važne revizije međunarodnog prava. Mislimo na korake koji bi, ako bi uspeali da se ostvare, značili vraćanje na staro, na svet u kojem velike sile imaju mnogo više određene ruke nego danas.

Tako npr. praksa upotrebe borbenih dronova protiv onih koji su označeni kao teroristička ili neka druga opasnost, pokušava da se nametne kao nešto po sebi razumljivo, sa idejom da čak i ako se ne uspe u nastojanju da se ostali članovi međunarodne zajednice ubede da je nastalo novo univerzalno običajno pravo koje, izuzetno, dopušta takve korake, onda makar faktičkim putem izvrši nekakva revizija onog dela međunarodnog prava koje strogo brani upotrebu sile u međunarodnim odnosima.

S tim u vezi, moramo se složiti sa tvrdnjama da upotreba borbenih dronova u Avganistanu 2004-2009 nije bila u skladu sa pravilima

međunarodnog prava koja se tiču uslova pod kojima može da se koristi oružana sila i načina na koji ona može da se koristi; da su SAD u Pakistanu koristile dronove napade koji su dozvoljeni samo u oružanom sukobu, ali da nisu te napade ograničile samo na situacije koje su deo oružanog sukoba; da Pakistan nije tražio od SAD pomoć u vidu napada dronovima niti se izričito saglasio sa takvim napadima, već su, naprotiv, civilne vlasti Pakistana protestovale; da nije bilo nikakvog ovlašćenja od strane Saveta bezbednosti za takve napade; da SAD za svoje napada u Pakistanu nisu imale nikakav osnov u pravu na samoodbranu (O'Connell, 2010, pp. 25-26).

Posmatrano na širem planu, na delu je pokušaj da se praksa, koja je nesumnjivo nezakonita, proglasi dozvoljenom upravo sa pozivom na to da se to svakodnevno događa, bez štetnih posledica po onog ko to čini. Dakle, da se kršenje međunarodnog prava iskoristi da bi se izmenila rešenja i principi tog istog prava, onako kako to odgovara pojedinim državama, a sve u cilju da se otvori prostor za nespутanu upotrebu sile u međunarodnim odnosima.

Može se primetiti da su države koje masovno koriste borbene dronove, što u prvom redu znači SAD, učinile mnogo toga sa ciljem da relativizuju stroge okvire utvrđene međunarodnim pravom. Pribegle su vrlo širokom tumačenju tih okvira odnosno dovele u pitanje pravila koja se tiču toga kada postoji oružani sukob; kada postoji neposredna pretnja da će država biti napadnuta, tako da joj to daje pravo da pribegne merama samoodbrane (Heyns, 2017, p. 4) protiv koga može da se pribegne samoodbrani; kada se smatra da postoji saglasnost teritorijalne države da strana zemlja vojno interveniše; kada je u slučaju oružane intervencije reč o agresiji, a kada ne; itd. SAD su mnoge apsolutno obavezne norme međunarodnog ratnog i humanitarnog prava tumačile kao uslovna pravila i na toj osnovi zaključivale da mogu da odstupe od njih; proširile su pojam bojišta i vojišta; prihvatile kao nešto normalno velike kolateralne gubitke među civilima i izvan tzv. ratne zone koju su same definisale;¹³

¹² Na dan 20.2.2020. Vasenarski aranžman ima 42, a Ugovor o trgovini oružjem 105 članica.

¹³ Vlada SAD je priznala da su u periodu 2009-2015. njeni dronovi ubili 116 civila izvan tzv. ratnih zona koje su utvrdile same SAD. Nezavisni izvori se slažu da je

proširile pojam borca kao legitimne mete, smatrajući borbama i one koje su same označile teroristima odn. "militantima" (što nije jasno šta zapravo znači) ali i lica koja se nalaze daleko od mesta sukoba i žive civilnim životom;¹⁴ proširile tumačenje civila koji su angažovani u neprijateljstvima te stoga gube zaštitu koja im pripada po međunarodnom pravu; nametnule ciljana ubistva kao nešto što je navodno opravdano i, ako ne sasvim legalno, onda svakako legitimno; samovoljno uvele nova ograničenja ljudskih prava u vreme oružanog sukoba; stvorile uslove u kojima je zastrašivanje civila na određenim područjima svakodnevna pojava (a ne ratni zločin odnosno zločin protiv čovečnosti, kao što to jeste po međunarodnom pravu); itd.

Proglasivši svoj rat protiv terorizma, SAD su same sebi dale određene ruke da prema sopstvenom viđenju i interesu tumače da li su u ratu ili u miru, pa tako i da kada im odgovara primenjuju norme međunarodnog prava oružanih sukoba, a kada im to više odgovara – norme svog krivičnog prava. Time su izbrisale granicu između oružanog

sukoba i borbe protiv terorista odn. organizovanog kriminala; između operacija oružanih snaga i akcija policije, antiterorističkih jedinica i tajnih službi; između vojne potrebe i pravila koja ograničavaju slobodu akcije radi zaštite civila i civilnih objekata; između boraca i terorista odn. kriminalaca; između ratnih zarobljenika i zatvorenika; između civila u smislu ratnog i humanitarnog prava i građana u smislu unutrašnjeg prava; itd. U pitanju nisu povremene pojedinačne akcije, koje bi se možda nekako mogle opravdati, već se radi o novom pristupu, o odabranoj politici.¹⁵

Međutim, što može jedan, mogu i drugi. Istu politiku i taktiku mogu da prihvate i druge zemlje. To bi, međutim, uzdrmalo same temelje međunarodnog ratnog i humanitarnog prava i vodilo tome da se ne poštuju ni elementarna ograničenja ni u pogledu metoda, ni u pogledu sredstava ratovanja, što bi imalo za posledicu da se vode oružani sukobi bez ikakvih pravila, bez ikakvih obzira i bez milosti za bilo koga. Takav razvoj događaja ne sme se dopustiti.

CITIRANA DELA

Aaronson M., Johnson A., eds. (2013) *Hitting the Target? How New Capabilities are Shaping International Intervention*, Royal United Services Institute for Defence and Security Studies, https://rusi.org/sites/default/files/whr_2-13_hitting_the_target_0.pdf

Acheson R., Bolton M., Minor E., Pytlak A. eds. (2017) *The Humanitarian Impact of Drones*, Women's International League for Peace and Freedom; International Disarmament Institute, Pace University

Ackerman S. (2014), „41 men targeted but 1,147 killed: US drone strikes – the facts on the ground“, *Guardian*, 29. November 2014, theguardian.com/us-news/2014/nov/24/sp-us-drone-strikes-kill-1147

Amnesty International (2013) „Will I be Next?“ *US Drone Strikes in Pakistan*, www.amnestyusa.org/files/asa330132013en.pdf

Amnesty International (2018) *Deadly Assistance: The Role of European States in US Drone Strikes*, www.amnesty.org/download/Documents/ACT3081512018ENGLISH.PDF

Amnesty International UK (2019) *US deadly drone strikes*, 22 Jul 2019, www.amnesty.org.uk/thank-you-us-deadly-drones

broj civilnih žrtava o kojima je reč daleko veći (Stewart, Landay, Rampton, 2016)..

¹⁴ Za razliku od međunarodnog ratnog i humanitarno prava koje je posle Drugog svetskog rata proširilo pojam borca da bi pružilo zaštitu odgovarajućim žrtvama rata, vlada SAD je proširila je pojam borca (uključila u njega i nedefinisane „teroriste“ odn „militante“) da bi mogla da

naoko zakonito ubija sve one za koje su njeni organi procenili da su zaslužili smrt.

¹⁵ S pravom je primećeno da primena pravnih okvira na konkretne slučajeve lako može dovesti do fokusiranja na pojedinačni slučaj, zbog čega se može propustiti šira perspektiva (Heyns, 2017, p. 4).

- Amoroso D. (2017)** „Jus in bello and jus ad bellum arguments against autonomy in weapons systems: A re-appraisal”, *Questions of International Law*, Vol. 43, pp. 5-31
- Anderson K. (2009)** “Targeted Killing in U.S. Counterterrorism Strategy and Law”, A Working Paper of the Series on Counterterrorism and American Statutory Law, a joint project of the Brookings Institution, the Georgetown University Law Center, and the Hoover Institution, https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1007&context=fac_works_papers
- Anderson K., Reisner D., Waxman M. (2014)** “Adapting the Law of Armed Conflict to Autonomous Weapon Systems”, *International Law Studies*, Vol. 90, pp. 386-411
- Asaro P. (2012)** “On banning autonomous weapon systems: human rights, automation, and the dehumanization of lethal decision-making”, *International Review of the Red Cross*, No. 886, pp. 687-709
- Aslam M. W. (2011)** „A critical evaluation of American drone strikes in Pakistan: legality, legitimacy and prudence“, *Critical Studies on Terrorism*, No. 3, 313-329
- Azhar W., Ejaz K. (2015)** “Legality of US Drone Strikes in Pakistan”, *Journal of Politics and International Studies*, No. 2, pp. 100-118
- Bauer S., Bromley M. (2015)** “Implementing the Arms Trade Treaty: Building on Available Guidelines and Assistance Activities”, *Sipri Background Paper*, May 2015, www.sipri.org/sites/default/files/files/misc/SIPRIBP1505.pdf
- Benson K.a (2014)** “‘Kill ‘em and Sort it Out Later:’ Signature Drone Strikes and International Humanitarian Law”, *Pacific McGeorge Global Business & Development Law Journal*, No. 1, pp. 17-51
- Bergen P., Tiedemann K. (2010)** “The Year of the Drone: An Analysis of U.S. Drone Strikes in 2004-2010”, New America Foundation – Counterterrorism, February 24, 2010, http://vcnv.org/files/NAF_YearOfTheDrone.pdf
- Birch M., Lee G., Pierscionek T. (2012)** *Drones: The physical and psychological implications of a global theatre of war*, Medact, www.medact.org/wp-content/uploads/2012/10/report-drones-2012.pdf
- Blank L.e R. (2012)** “After ‘Top Gun’: How Drone Strikes Impact the Law of War”, *University of Pennsylvania Journal of International Law*, No. 3, 675-718
- Boyle M. (2013)** „The cost and consequences of dron warfare“, *International Affairs*, No. 1, pp. 1-29
- Brooks R. (2013)** “Drones and Cognitive Dissonance”, Draft chapter for Bergen P., Rothenberg D., Eds. *Drones, Remote Targeting and the Promise of Law*, Forthcoming, Cambridge University Press, <https://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2266&context=facpub>
- Bumiller E. (2011)** “Air Force Drone Operators Report High Levels of Stress”, *New York Times*, Dec 18, 2011, www.nytimes.com/2011/12/19/
- Casey-Maslen S. (2012)** “Pandora’s box? Drone strikes under *jus ad bellum*, *jus in bello*, and international human rights law”, *International Review of the Red Cross*, No. 886, pp. 597-625
- Chehtman A. (2017)** “The *ad bellum* Challenge of Drones: Recalibrating Permissible Use of Force”, *European Journal of International Law*, No. 1, pp. 173-197
- Cloud D. S., Zucchini D. (2011)** „Multiple missteps led to drone killing U.S. troops in Afghanistan“, *Los Angeles Times*, November 5, 2011, www.latimes.com/archives/la-xpm-2011-nov-05-la-fg-drone-attack-20111106-story.html
- Cohn M., ed. (2015)** *Drones and Targeted Killing: Legal, Moral, and Geopolitical Issues*, Olive Branch Press
- Cole C. (2012)** *Drone Wars Briefing: Examining the growinf threat of unmanned warfare*, Oxford, <https://dronewarsuk.files.wordpress.com/2012/01/drone-wars-briefing-final2.pdf>
-

- Corn G. S. (2011)** "Self-Defense Targeting: Blurring the Line between the *Jus ad Bellum* and the *Jus in Bello*", in: Watkin K., Norris A.J., (eds.), *Non-International Armed Conflict in the Twenty-First Century*, International Law Studies, U.S. Naval War College, Vol. 88, pp. 57-92
- Cortright D., Fairhurst R., Wall K., eds. (2015)** *Drones and the Future of Armed Conflicts: Ethical, Legal, and Strategic Implications*, University of Chicago Press
- Crawford N. C. (2013)** *Accountability for Killing: Moral Responsibility for Collateral Damage in America's Post-9/11 Wars*, Oxford University Press
- Crawford N. C. (2015)** "Accountability for Targeted Drone Strikes Against Terrorists?", *Ethics & International Affairs*, No. 1, pp. 39-49
- Currier C. (2013)** "The Drone War: Everything We Know So Far About Drone Strikes". *ProPublica*, Feb. 5, 2013, www.propublica.org/article/everything-we-know-so-far-about-drone-strikes
- Deeks A. S. (2012)** „Unwilling or Unable’: Toward a Normative Framework for Extra-Territorial Self-Defense“, *Virginia Journal of International Law*, No. 3, 483-550
- Dos Reis Peron A. E., De Brito D. R. (2018)** „No Boots on the Ground’: Reflections of the US Droin Campaign through Virtuous War and STS Theories“, *Contexto Internacional*, No. 1, pp. 53-71
- Drone Campaign Network (2016)** Out of Sight, Out if Mind, Out if Control, <https://cnduk.org/wp-content/uploads/2018/02/Drone-Wars.pdf>
- Drone Warfare (2019)** The Bureau of Investigative Journalism, 20.11.2019, www.thebureauinvestigates.com/projects/drone-war
- Drone Strikes in Afganistan (2019)** The Bureau of Investigative Journalism, www.thebureauinvestigates.com/projects/drone-war/afghanistan
- Drone Wars UK (2019)** "The Danger of Armed Drones: Targeted Killigs", *Global Research*, June 10, 2019, www.globalresearch.ca/danger-drones/5680089
- Dvaladze G., Jansen A., Zwijnenburg W. (2018)** *Human Rights and Human Realities: Local perspectives on drone strikes and international law*, Pax
- Elliott J. (2012)** "Obama Administration's Drone Death Figures Don't Add Up", *ProPublica*, June 18, 2012, www.propublica.org/article/obama-drone-death-figures-dont-add-up
- Etzioni A. (2013)** "The Great Drone Debate", *Military Review*, March-April, pp. 1-13
- Ewers E. C., Fish L., Horowitz M. C., Sander A., Scharre P. (2017)** *Drone Proliferation: Policy Choices for the Trump Administration*, Papers for the President, Center for a New American Security, June 2017, <https://drones.cnas.org/wp-content/uploads/2017/06/CNASReport-DroneProliferation-Final.pdf>
- Fakhoury A. G. (2014)** "Drones in the Light of Public International Law", *al-Mi'yār*, No. 3, 3-70, www.researchgate.net/publication/305843785_Drones_in_the_Light_of_Public_International_Law
- Falk R. (2015)** "Why Drones are More Dangerous than Nuclear Weapons", in: Cohn M. (ed.): *Drones and Targeted Killing: Legal, Moral, and Geopolitical Issues*, Olive Branch Press, pp. 29-49
- Fitzpatrick J. (2001)** "Speaking Law to Power: The War Against Terrorism and Human Rights“, *European Journal of International Law*, No. 2, pp. 241-264
- Fitzsimmons S., Sangha K.a (2013)** "Killing in the High Definition: Combat Stress among Operator of Remotely Piloted Aircraft", www.cpsa-acsp.ca/papers-2013/Fitzsimmons.pdf
- Freiberger E. (2013)** *Just War Theory and the Ethics of Drone Warfare*, 2013, e-ir.info/2013/07/18/just-war-theory-and-the-ethics-of-drone-warfare/
- Frew J. (2017)** "New Armed Drone Operators: A Large Number of Countries are Now Deploying Armed Drones", *Global Research*, 17 May, 2018, www.globalresearch.ca/a-large-number-of-countries-are-now-deploying-armed-drones-overview-of-new-armed-drone-operators/5641312

- Frew J. (2018)** *Drone Wars: The Next Generation*, Drone Wars UK, Oxford, <https://dronewarsuk.files.wordpress.com/2018/05/dw-nextgeneration-web.pdf>
- Friedersdorf C. (2012)** "Flawed Analysis of Drone Strike Data Is Misleading Americans", *Atlantic*, July 18, 2012, www.theatlantic.com/politics/archive/2012/07/flawed-analysis-of-drone-strike-data-is-misleading-americans/259836/
- Gal Shiri et al. (2016)** „The contribution of personal and seniority variables to the presence of stress symptoms among Israeli UAV operators”, *Disaster and Military Medicine*, No. 1, <https://link.springer.com/content/pdf/10.1186%2Fs40696-016-0028-1.pdf>
- Geis A., Wagner W. (2011)** "How far is it from Königsberg to Kandahar? Democratic peace and democratic violence in International Relations", *Review of International Studies*, No. 4, pp. 1555-1577
- Greenwood C., McCormack T. L.H., eds. (2018)** "Drones and Other Unmanned Weapons Systems Under International Law", *International Humanitarian Law Series*, Vol. 53
- Grimmett R. F. (2006)** "Military Technology and Conventional Weapons Export Controls; The Wassenaar Arrangement", CRS Report for Congress, September 29, 2006, <https://fas.org/sgp/crs/weapons/RS20517.pdf>
- Gross O. (2015)** "The New Way of War: Is there a Duty to Use Drones?", *Florida Law Review*, Vol. 67, pp. 1-72
- Heyns C. (2017)** "Preface", in: Acheson R., Bolton M., Minor E., Pytlak A., eds.: *The Humanitarian Impact of Drones*, Women's International League for Peace and Freedom; International Disarmament Institute, Pace University, pp. 3-5
- Human Rights Clinic (2012)** *Counting Drone Strikes Deaths*, Columbia Law School, October 2012, www.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/human-rights-institute/files/COLUMBIACountingDronesFinal.pdf
- Human Rights Implications of the Usage of Drons and Unmanned Robots in Warfare (2013)** Directorate-General for External Policy, Policy Department, European Parliament, www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/410220/EXPO-DROI_ET%282013%29410220_EN.pdf
- Human Rights Watch (2009)** *Precisely Wrong: Gaza Civilians Killed by Israeli Drone-Lanuched Missiles*, June 30 2009, www.hrw.org/report/2009/06/30/precisely-wrong/gaza-civilians-killed-israeli-drone-launched-missiles
- Increasing Transparency, Oversight and Accountability of Armed Unmanned Aerial Vehicles (2017)** United Nations Institute for Disarmament Research, www.unidir.org/files/publications/pdfs/increasing-transparency-oversight-and-accountability-of-armed-unmanned-aerial-vehicles-en-692.pdf
- International Crisis Group (2013)** *Drones: Myths and Reality in Pakistan*, www.files.ethz.ch/isn/164796/247-drones-myths-and-reality-in-pakistan.pdf
- International Human Rights and Conflict Resolution Clinic (Stanford Law School) And Global Justice Clinic (NYU School of Law) (2012)** *Living Under Drones: Death, Injury, And Trauma To Civilians From Us Drone Practices In Pakistan*, September, 2012, <https://chrgj.org/wp-content/uploads/2016/09/Living-Under-Drones.pdf>
- Jang H. D.I (2013)** "The Lawfulness of and Case for Combat Drones in the Fights Against Terrorism", *National Security Law Journal*, Vol. 2, pp. 1-42
- Jevglevskaja N., Galliot J. (2019)** "Airmen and Unmanned Aerial Vehicles", *Journal of Indo-Pacific Affairs*, Fall 2019, pp. 33-65
- Johnson P. B., Sarbani A. K. (2016)** "The Impact of U.S. Drone Strikes on Terrorism in Pakistan", *International Studies Quarterly*, No. 2, pp. 203-219.

- Jordán J. (2014)** "The Effectiveness of the Drone Campaign against Al Qaeda Central. A Case Study", *Journal of Strategic Studies*, No. 1, pp. 4-29
- Keene S. D. (2015)** *Lethal and Legal? The Ethics of Drone Strikes*, U.S. Army War College, www.researchgate.net/publication/324517877_Lethal_and_Legal_The_Ethics_of_Drone_Strikes
- Kilcullen D., McDonald E. A. (2009)** „Death From Above, Outrage Down Below“, *New York Times*, May 16, 2009, nytimes.com/2009/05/17/opinion/17exum.html?pagewanted=all&r=0
- Kramer C.i (2011)** "The Legality of Targeted Drone Attacks as U.S. Policy", *Santa Clara Law Review*, No. 2, pp. 375-397
- Krivokapić B. (2017)** *Mir i rat u međunarodnim odnosima i pravu*, Beograd
- Kytömäki E. (2015)** *Missile Technology Regime (MTCR) Annex Handbook 2017*, <https://mtcr.info/wordpress/wp-content/uploads/2017/10/MTCR-Handbook-2017-INDEXED-FINAL-Digital.pdf>
- Lee P. (2013)** "Rights, Wrongs and Drones: Remote Warfare, Ethics and the Challenge of Just War Reasoning", https://researchportal.port.ac.uk/portal/files/2814547/LEEp_2013_cright_RAF_APR_Rights_wrongs_and_drones.pdf
- Lewis M. W. (2012)** "Drones and Boundaries of the Battlefield", *Texas International Law Journal*, No.2, pp. 293-314
- Lewis M. W., Crawford Emily (2013)** "Drones and Distinction: How IHL Encouraged the Rise of Drones", *Georgetown Journal of International Law*, Vol. 44, pp. 1127-1166
- Lewis M. W. (2013)** "Drones: Actually the Most Humane Form of Warfare Ever", *Atlantic*, August 21, 2013, www.theatlantic.com/international/archive/2013/08/drones-actually-the-most-humane-form-of-warfare-ever/278746/
- Lilienthal G., Ahmad N., Mustafa F. (2018)** "Drones: A Symptom of Regression in the Principle of Distinction?", *Flinders Law Journal*, Vol. 20, 299-336
- Lubell N. Derejko N. (2013)** "A Global Battlefield? Drones and the Geographical Scope of Armed Conflict", *Journal of International Criminal Justice*, No. 1, pp. 65-88
- Mahmood A., Farooq S., Karim A. (2015)** "US Drone Attacks in Pakistan: An International Law Perspective", *International Journal of Business and Social Science*, No. 6, 165-176
- Mahmood R., Jetter M. (2019)** "Military Intervention via Drone Strikes", *Discussion Paper Series*, No. 12318, IZA Institute of Labor Economics
- Masood S., Schmitt E. (2011)** „Tensions Flare Between U.S. and Pakistan After Strike“, *New York Times*, Nov., 26, 2011, nytimes.com/2011/11/27/world/asia/pakistan-says-nato-helicopters-kill-dozens-of-soldiers.html
- Mayer J. (2009)** „The Predator War“, *New Yorker*, October 26 2009, newyorker.com/magazine/2009/10/26/the-predator-war
- Michael M., al-Zikry M.,** "Hidden toll of US drone strikes in Yemen: Nearly a third of deaths are civilians, not al-Qaida", *Military Times*, November 14, 2018, www.militarytimes.com/news/your-military/2018/11/14/hidden-toll-of-us-drone-strikes-in-yemen-nearly-a-third-of-deaths-are-civilians-not-al-qaida/
- Nacouzi G. et al. (2018)** *Assessment of the Proliferation of Certain Remotely Piloted Aircraft Systems*, RAND Corporation, www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2300/RR2369/RAND_RR2369.pdf
- O'Connell M. E. (2010)** „Unlawful Killing with Combat Drones: A Case Study of Pakistan, 2004-2009“, Notre Dame Law School, *Legal Studies Research Paper* No. 09-43, 1-26, www.law.upenn.edu/institutes/cerl/conferences/targetedkilling/papers/OConnellDrones.pdf

- Orr A. C. (2011)** "Unmanned, Unprecedented, and Unresolved: The Status of American Drone Strikes in Pakistan Under International Law", *Cornell International Law Journal*, Vol. 44, pp. 729-752
- Out of the Shadows (2017)** Recommendations to Advance Transparency in the Use of Lethal Force, Columbia Law School Human Rights Clinic and Sana'a Center For Strategic Studies, June 2017,
https://static1.squarespace.com/static/5931d79d9de4bb4c9cf61a25/t/59667a09cf81e0da8bef6bc2/1499888145446/106066_HRI+Out+of+the+Shadows-WEB+%281%29.pdf
- Ozga D. A. (1994)** "A Cronology of the Missile Technology Control Regime", *Nonproliferation Review*, Winter, pp. 66-93
- Palma P. V. Jr. (2015)** "Drone Technology: Paving the Way to a More Human War", *Ateneo Law Journal*, Vol. 60, pp. 511-528
- Paust J. J. (2015)** "Operationalizins Use of Drones Against Non-State Terrorists Under the International Law of Self-Defense", *Albany Government Law Review*, Vol. 8, pp. 166-203
- Pilkington E. (2015)** "Former US military personnel urged drone pilots to walk away from controls", *Guardian*, 17 June 2015, theguardian.com/world/2015/jun/17/former-us-military-personnel-letter-us-drone-pilots?CMP=fb_gu
- Plaw A. , Fricker M. S., Williams B. G. (2011)** „Practice Makes Perfect? Civilian Toll of CIA Drone Strikes in Pakistan“, *Perspectives on Terrorism*, No. 5-6, pp. 51-69
- Purkiss J., Serle J. (2017)** *Obama's Covert Drone War in Numbers: Ten Times More Strikes Than Bush*, The Bureau of Investifative Journalism, January 17 2017, www.thebureauinvestigates.com/stories/2017-01-17/obamas-covert-drone-war-in-numbers-ten-times-more-strikes-than-bush
- Purkiss J. (2019)** *Almost 40 Strikes Every Day in Afghanistan Last Month*, The Bureau of Investigative Journalism, October 29, 2019, www.thebureauinvestigates.com/stories/2019-10-29/us-strike-figures-further-intensification-of-air-war-afghanistan
- Quarterly Report On the Protection of Civilians in Armed Conflict: 1 January to 30 September 2019 (2019)**, United Nations Assistance Mission in Afghanistan – UNAMA, 17 October 2019, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/unama_protection_of_civilians_in_armed_conflict_-_3rd_quarter_update_2019.pdf
- Qureshi V. A. (2017)** "The Legality and Conduct of Drone Attacs", *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*, No. 2, pp. 91-106
- Reprieve (2016)** The Truth about U.S. Drone Strikes: Opaque Transparency, <https://reprieve.org.uk/wp-content/uploads/2016/06/Obama-Drones-transparency-FINAL.pdf>
- Rohrlich J. (2019)** "Why a US soldier turned against drone warfare", *Quartz*, October 16, 2019, <https://qz.com/1725819/why-a-us-soldier-turned-against-drone-warfare/>
- Rudolf P. (2014)** "Killing by Drones: The Problematic Practice of U.S. Drone Warfare", *Ethics and Armed Forces*, No. 1, pp. 36-40
- Rushforth E. J. (2012)** "There's an App For That: Implications of Armed Drone Attacks and Personality Strikes by the United States Against Non-Citizens, 2004–2012", *Arizona Journal of International & Comparative Law*, No. 3, pp. 623-656
- Sabbagh D.,** "Killer drones how many are there and who do they target?", *Guardian*, 18 Nov. 2019, www.theguardian.com/news/2019/nov/18/killer-drones-how-many-uav-predator-reaper
- Saeed L., Spagat M., Overton I. (2019)** „Drone strikes and suicide attacks in Pakistan: an analysis“, Action on Armed Violence, <https://aoav.org.uk/wp-content/uploads/2019/03/Drone-strikes-and-Suicide-bombings-in-Pakistan-examined-1.pdf>
- Sanger D. E. (2017)** "Cyber, Drones, and Secrecy", in: George Perkovich, Ariel E. Levite, eds.: *Understanding Cyber Conflict: Fourteen Analogies*, Georgetown University Press, pp. 61-78

- Sauer F., Schörnig N. (2012)** "Killer Drones: The 'silver bullet' of democratic warfare?", *Security Dialogue*, No. 4, pp. 363-380
- Sauer F. (2016)** "Stopping 'Killer Robots': Why Now it the Time to Ban Autonomous Weapons Systems", Arms Control Association, October 2016, www.armscontrol.org/act/2016-09/features/stopping-%E2%80%98killer-robots%E2%80%99-why-now-time-ban-autonomous-weapons-systems
- Schmitt M. N. (2010)** "Drone Attacks Under the Jus ad Bellum and Jus in Bello: Clearing the 'Fog of Law'", *Yearbook of International Humanitarian Law*, Vol. 13, pp. 311-326
- Schmitt, M. N. (2012)** "Unmanned Combat Aircraft Systems and International Humanitarian Law: Simplifying the Oft Benighted Debated", *Boston University International Law*, Vol. 30. pp. 595-619,
- Schörnig N. (2013)** "Unmanned Warfare: Towards a Neo-Interventionist Era?". in: Kümmel G., Giegerich B. (eds) *The Armed Forces: Towards a Post-Interventionist Era?* Schriftenreihe des Zentrums für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, vol 14. Springer
- Schörnig N. (2017)** "Preserve Past Achievements! Why Drones Should Stay within the Missile Technology Control Regime (For the Time Being)", *PRIF Report No. 149*, Peace Research Institute Frankfurt
- Sehrawat V. (2017)** "Legal Status of Drones Under LOAC and International Law", *Penn State Journal of Law & International Affairs*, No. 1, pp. 165-206
- Serle J., Purkiss J. (2017)** *Drone Wars: The Full Data*, The Bureau of Investigative Journalism, 1.1.2017, www.thebureauinvestigates.com/stories/2017-01-01/drone-wars-the-full-data
- Shah S. A. (2015)** *International Law and Drone Strikes in Pakistan: The legal and socio-political aspects*, Routledge
- Shaw I. G. R. (2013)** „Predator Empire: The Geopolitics of US Drone Warfare“, *Geopolitics*, No. 1, 1-24, www.unice.fr/crookall-cours/iup_geopoli/docs/predator-drones.pdf
- Shkurti G. (2016)** "Making Drones Illegal Based on a Wrong Example: The U.S. Dronified Warfare", *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, No. 1, pp. 39-74, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/218949>
- Sterio M. (2012)** "The United States' Use of Drones in the War on Terror: The (Il)legality of Targeted Killings under International Law", *Case Western Reserve Journal of International Law*, No. 1, pp. 197-214
- Stewart Ph., Landay J., Rampton R. (2016)** „US says kills up to 116 civilians in strikes outside war zones“, *Reuters*, 1 July, 2016, www.reuters.com/article/us-usa-drones-casualties-idUSKCN0ZH5LX
- Strobel W. P. (2019)** "Military Drones Now Common to Nearly 100 Nations, Report Finds", *Wall Street Journal*, Sept. 25, 2019, www.wsj.com/articles/military-drones-now-common-to-nearly-100-nations-report-finds-11569403805
- Study on Armed Unmanned Aerial Vehicles (2015)** Prepared on the Recommendation of the Advisory Board on Disarmament Matters, United Nations, www.humanrights.ch/cms/upload/pdf/2017/171212-Study_on_Armed_Unmanned_Aerial_Vehicles.pdf
- Suhrke A. (2014)** "Human Security 15 Years after Lysøen: The Case against Drone Killings", *Asian Journal of Peacebuilding*, No. 2, pp. 185-198, http://tongil.snu.ac.kr/ajp_pdf/201411/04_Astri_Suhrke.pdf
- The Legality of Armed Drones in Under Internatioal Law (2017)** Background Paper by the International Bar Association's Human Rights Institute, 25 May 2017, www.ibanet.org/Document/Default.aspx?DocumentUid=b0b8af88-fd20-44f8-a920-634484645113
- Van der Linden H. (2016)** "Arguments against Drone Warfare with a Focus on the Immorality of Remote Control Killing and 'Deadly Surveillance'", *Radical Philosophy Review*, No. 2, pp. 331-358, https://digitalcommons.butler.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1942&context=facsch_papers

- Van Ham P. (2017)** *The MTCR at 30: Ideas to Strengthen the Missile Technology Control Norm*, Clingendael Netherlands Institute of International Relations,
- Vogel R. J. (2010)** „Drone Warfare and the Law of Armed Conflict“, *Denver Journal of International Law and Policy*, No. 1, pp. 101-138
- Von Schorlemer S. (2003)** „Human Rights: Substantive and Institutional Implications of the War Against Terrorism“, *European Journal of International Law*, No. 2, pp. 265-282
- Weizmann N. (2013)** „Remotely Piloted Aircraft and International Law“, 33-44. in: Aaronson M., Johnson A. (eds.) *Hitting the Target? How New Capabilities are Shaping International Intervention*, Royal United Services Institute for Defence and Security Studies
- Williams B. G. (2013)** *Predators: The CIA's drone war on al Qaeda*, Potomac Books
- Wolf S. O. (2014)** *Drone Strikes and Terrorism in Pakistan: Rather a Part of the Problem than a Solution?*, Paper No. 12, Spotlight South Asia, <http://crossasia-repository.ub.uni-heidelberg.de/3480/1/SOW.USDroneStrikesPakistan.201405.pdf>
- Woods C. (2011)** *Drone War Exposed: The Complete Picture of CIA Strikes in Pakistan*, The Bureau of Investigative Journalism, August 10 2011, www.thebureauinvestigates.com/stories/2011-08-10/drone-war-exposed-the-complete-picture-of-cia-strikes-in-pakistan
- Zenko M., Kreps S. (2014)** *Limiting Armed Drone Proliferation*, Special Report No. 69, Council on Foreign Relations, www.files.ethz.ch/isn/181065/Limiting_Armed_Drone_Proliferation_CSR69.pdf
- Zwijnenburg W., van Hoorn K. (2015)** *Unmanned & Uncontrolled: Proliferation of unmanned systems and the need for improved arms export controls*, Pax, www.paxforpeace.nl/media/files/pax-proliferation-drones-opm-final-spreads.pdf

Datum prve prijave: 24.02.2020.
Datum prijema korigovanog rada 05.03.2019
Datum prihvatanja članka: 07.04.2020.

Kako citirati ovaj rad? / How to cite this article?

Style – **APA Sixth Edition**:

Krivokapić, B. (2020, 04 15). *Bespilotne letelice i pravo oružanih sukoba*. (Z. Čekerevac, Ur.) *FBIM Transactions*, 8(1), 88-110. doi:10.12709/fbim.08.08.01.10

Style – **Chicago Sixteenth Edition**:

Krivokapić, Boris. 2020. „Bespilotne letelice i pravo oružanih sukoba.“ Urednik Zoran Čekerevac. *FBIM Transactions* (MESTE) 8 (1): 88-110. doi:10.12709/fbim.08.08.01.10.

Style – **GOST Name Sort**:

Krivokapić Boris *Bespilotne letelice i pravo oružanih sukoba* [Časopis] // *FBIM Transactions* / ur. Čekerevac Zoran. - Beograd : MESTE, 15 04 2020. - 1 : T. 8. - str. 88-110.

Style – **Harvard Anglia**:

Krivokapić, B., 2020. *Bespilotne letelice i pravo oružanih sukoba*. *FBIM Transactions*, 15 04, 8(1), pp. 88-110.

Style – **ISO 690 Numerical Reference**:

Bespilotne letelice i pravo oružanih sukoba. **Krivokapić, Boris**. [ur.] Zoran Čekerevac. 1, Beograd : MESTE, 15 04 2020, *FBIM Transactions*, T. 8, str. 88-110.